२० नं० ६

नं० ५४२

ना॰नै॰
१

ॐ श्रीगणेशायनमः अभिवंद्यपरात्मानंगुरुगिरंचगुरूनपि वि सटीकम्
वर्वरीमि श्रीरामनैषधीयंनिर्जरहरः १ विशिष्टाशिष्टाचारप
रंपरांप्राप्तप्रकृतिमूलकाशीष्याशीर्वादलब्धमांगलिकोहर्षस
मुच्चयवीजकथयपावनात्मभगवापित्वचरणोच्चरणरूपमंग
लाचरणंपौरस्त्यपुण्यश्लोकस्तवनद्वष्ठिमग्रंथकारःपर्थ्यगुंपी
त्॰ दर्शयति ननुमंगलस्याकियद्वात्वंभवतीत्यपेक्षायामा
ह आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशइतित्रिधा अत्रवस्तुनिर्देश
शात्मकंमंगलंवितायते अनेपद्येमालिनीवृत्तम् ननौमिव
इतिनगणस्यमित्रत्वं नान्नःपरमसौख्यकृत अतोनद्वयप्र
क्षेपः दोषःसौख्यमिति श्रीनारायणमहापिकायांदकारस्स

पूर्वन्यासः पैंगलादाहृत्यव्याचख्येसः अवर्णात्संसत्तिर्भवती
ति अकारव्यामिश्रदकारपाठः किमेतावताप्रयासेनेति चेत्
अक्षरेपरिश्रमक्रमेणुनायकोभ्यूतिमृच्छतिइतिग्रंथकृत्परम
फलप्राप्तिः अनुयोगित्वेन श्रोतॄणांपठकर्तॄणांच फलाभ
ति श्रायतवोभवतीति दशारण्यइतिनाम्नावीरसेनःक्षिती
शः क्षितितलविबुधानांवेदस्यःप्रभवभूर्व गुरुकविबुधजीवः
सामन्तो नारदाद्यः सातिनरपतिरत्नेमर्त्यलोकोप्यनाकोत्त
१ प्राकृदशारण्यइतिक्षितीशो बभूव कथंभूतः वीरसेनःवी
रसेनानायस्यसः भटोवीरश्चाविक्रान्त इत्यमरः त्रिलिंगोयं
गोरस्त्रियोरितिहृस्वः स्त्रियाःपुंवदितिच पूर्वस्यहृस्वत्वम्

शूरवीरविक्रांतो शौरादिको धातु. पचाद्यच. एतेनानीकि सटीक.
नीसेनेति प्राव्हार्णवः ररणानीवार्तिनी सेनेति धानितं
तथास्मद्वृत्तिष्ठ भाविमो ष्ठूरुषौ लोके सूर्य्यमंडलभेदि
नौ परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः वभूवे
त्यत्र वापरंतत्र इति प्रकृतत्व पुनः कथं १ क्षितितलविबु
धानां वंदपुः क्षितितले विबुधा इव ब्राह्मणाः श्राध्यमो
स्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवा इति कोशः रूपकालंका
रः उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः तेषां विप्राणां वं
द्यो स्तोमानमस्कर्त्ता च वंदिश्चाभिवादनस्तुत्योरिति
भ्वादिधातोर्निर्देशात् शीङ् प्राप्यिरुगाभि वंदिजीविप्राणि

ष्योयः वंदतोरलेन सूत्रेणाप्यप्रत्ययः यदाकर्तरितदास्तोता
नमस्कर्त्ताचज्ञेयः यदाकर्म्मणितदास्तुत्योनंतव्यश्चेतिभा
वः कर्म्मणि षष्ठी द्विविधास गत्योः क्षिपंतिभूतानुस्यामि
तिसंज्ञायांकिन्तु वयोरूपादीनांनाहिसर्वेषांग्रीसंपन्नौव्या
नम्रत्वंजायते इतिविशेषोयोज्ञेयोलंकारः साहूतत्सर्वविशे
षणत्वात्ताद्दशरिकारश्च विबुधइतिइगुपधाज्ञाप्रीकिरःक
इतिकप्रत्ययः वृंजूहणोगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणं पु
नःकपं० गुरुकाविबुधजोषः ञैषांजोषस्संयस्यसइतिब
हुव्रीहिः जुषीप्रीतिसेवनयोः हलश्चेतिघञ् कर्त्तरिकप्रत्यय
प्रसंगात् गुरुर्वशिष्ठः कविर्वाल्मीकिः बुधः पांडितजनः जो

(margin:) कृग्रोरुच्चेति घुप्रत्ययः गृणाति हितं शिक्षयतीति गुरुः
गुरुश्च कविश्च बुधश्चेति द्वंद्वः जोषणं जोषः ५ पं.८

रा॰ नै॰ ३

3

त्वांख्याथाँमेकत्वंतेषांनित्यसेवकः पुनःकथं सामृतः अमृत सटीकम्
तेनसहवर्त्ततइतिसामृतः वोपसर्जनस्येतिसहस्यसः अ
मृतंविघसोज–शेषभोजनशेषयोरित्यमरः अमृतंय
ज्ञशेषेस्यात्पीयूषसलिलेचइतिमेदिनिः यज्ञशेषभु
गितितात्पर्यार्थः पुनःकथंभूतः नारदाद्यः नराणां
समूहोनारं तस्यसमूहइत्यण तस्मैददातीतिनारदःदान
शौंडास्तेसभायामाढ्योयुक्तइत्यर्थः यद्वासर्वास्यात्तस
भायांमहोदाराएवप्रियाआसन् तेषांधर्मशास्त्रेनिषि
द्धत्वात् आत्मनामगुरोर्नामनामातिकृपणस्यच श्रेय
स्कामोनगृह्णीतज्येष्ठापत्यकलत्रयोरितिस्मृतेः तस्मिन्

स्पतिरत्रैसन्निमर्त्यलोकोप्ययंनतनाकौत् रत्नंस्वजातिश्रेष्ठेपिव
र्त्तेमलिलकानने इतिनानार्थीयैकवचनं नाकस्वाप्यापरीत्व स
र्वप्रातिपदिकेभ्यःक्विपवावक्तव्य इतिक्विप् सन्नाकंता इति
धातुत्वम् लुङ् नाहिमर्त्यलोकस्यस्वर्गसाम्यंजातुभवतिवै
धर्म्यात् तत्कथन्तयोःसाधर्म्येसत्युपमाघटते व्यतिरेकश्चक २
तःस्यात् इत्याशंकायामाह श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात्स्व
र्गस्यसाम्यंभवत्येव स्वर्गेगुरुर्बृहस्पतिःकविःशुक्राचार्यः
बुधोग्रहश्चांद्रिःअमृतपानंतेषां नारदोदेवर्षिरपितत्रवि
द्यंमते एवमत्रापिसर्वंविद्यते एवंसतिस्वर्गसामग्रीसाकल्यम
व्यवच्छेदाभावादत्राप्यसतिशब्दश्लेषोपमालंकारोविलसम्

रा॰ नै॰ त्रीति विदांकुर्वन्तु सहृदयाः वाद्देलोपेसमासेसाकर्म्मीधारत्नमावि सटीक
४ सडिः कर्म्मकर्त्रोः समु इत्येतद्विलोपोक्विपसमासगोत्रिकाव्य
5 प्रकाशेननिरूपितं - इदानीमत्रैवपद्येचमत्कारधारामपा
रांवर्षन्नीनलकथ्यामपिकविरवातीतरत्र एवंसर्वत्राग्रवो
नारिव्यतिक्रमेण नलपतेइतियोजनिका प्राकृतनाम्नावीरसे
नइतिहि नीरोवभूव प्राकृकृतयुगे नामेतिप्रथमत्यादिभ्य
उपसंख्यानमितिनिरत्नीया ज्ञायते भ्यस्मते इतिनाम ना
मत्सीमतिन्यादिनासत्रेण निपातयंते वीरसेननामानल
स्यपिताभूत् हिनैरीशोराजा कथंभूतोवीरसेन इत्यार
वः दृशास्मादिन्दुरप्याक्षण हतोयस्यसः इतिबहुव्रीहिः यद्वा=

दसदर्शन्तांकतनयोरित्याकुस्मीयो धातुः दसेत्यप्येके शाः
सयोरभेदादलंकारश्चास्रेदसः शात्रुदंशाकोरप्योयस्यसह
त्रिबहुव्रीहिः दसेः पचाद्यच् अतिस्पएपंतनाश्चुरादयः ह
ना स्यांत्वात् यद्वा नैनातिक्रामति रथेनातिक्रामति ह
पयाति दसानां दशेष्व त्वाकुलितानां रथेनाति क्रामकह
त्यर्थः दशानां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां रथः प्रवर्तकस्तवम
नसः सारथित्वात्प्राधान्य स्यात्तात्मनोरूपइवेति रूपक
यद्वा दानं दः घञर्थेकविधानं दानं रक्षणं वितरणं वा स्य
ति हिंसायंतीति यद्वा पादेस्त्यसा दासाः नद्य धकारस्योयस्ये
ति धर्माण्युप शान्तिपालितोयार्थः दैङ् रक्षणे डुदाञ् दाने

रा॰ नै॰
५

द्वैधात्प्रवर्त्ते तेयतः तथा गुरुस्सम्मतिः जातूकर्ण्योऽभूदस्यकवि॰ सटीकम्
बुधः श्री स्वव्याख्याता पंडितः तेषां जोषः सेवनं यस्य सः इति तत्प
तेष्वन्यत्समानामिति १ रामो विरामः सनलः प्रतीतः पुत्रोभवत
स्य सत्यसंधः लक्ष्मणेः सह्वरतः सशत्रुघ्नश्चतुर्विधत्वं गत
कतिवैकः २ राम इति तस्य रामः पुत्रोभूत कथंभूतः सलक्ष्म
णः सह्वरतः सशत्रुघ्नः इत्याश्चर्यम् केचित्तुविष्णोर्वा स्याद्धि
कल्पोपमयोरेवाप्यंपि समुच्चये इति विश्वः एकः एकमेवाद्धि
तीयं ब्रह्मेति श्रुतेः रामहृदे रामं विद्धि परब्रह्मेति वचनात्प
रमात्मत्वं व्यासवाक्यानां शिरोधार्य्यत्वात् चतुर्विधत्वं गत
वान् ब्रह्ममायाशबलं जगदुपादानकारणमिति वेदांतिराद्धांतं

न्तः नघटत्वद्रूव: प्रकृतिपुरुषयोरुभययुजाभवंत्यरूप्स्ते
त्यादि वेदस्तुतिवचनंच एवंसति आत्मानंब्रह्मैवकेचनतु
द्वैतंस्यादितिभाव: वास्तवमेकत्वंगतोऽपिभगवाननवतारक
ल्पयन्भूभारहरणार्थंतावद्वादशधे कथंभूतरामः अभिराम: भूतो
सुंदरः तेनमोहौ वलेरामोनीलचारुकासितौत्रिषुइत्यमरः
आभि:परितोभावोवर्त्तते पुनः कथं सन्नलः सएकदाते
नात्मादिकः षःसः सन्नंतोविप्रेभ्योददातीतिहिरण्यंयत्सन्नो
पचाद्यच् आकृतिगणत्वात् नांकुलानिस्वीकरोतीति
संभावनायांसन्नलः आत्मोनुपसर्गेकः यद्वा सानिरस्थे
भगणासनकारहूर्वकोणवादिव्यापारःसानिकुर्वीतिसनपीतिन

रा०टी०
६

6

सनाः दिलीपः नानलोतिगच्छतीति इतिनाहुषः इदाराप्रियइति सटीक
भावः पुनः कथं० प्रतीतः ख्याते हृष्टे प्रतीतोभिज्ञातश्च
कुलजे जने इति कोषः ख्यातो दिक्षु लोकत्रये पुनः कथं०
सत्यसंधः प्रतिज्ञायेन सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः संधा
प्रतिज्ञा मर्यादा च इत्यमरः सत्यपदं हेतिनाम्नीयीके स
त्यनीवचानिर्भर इतिच रामो द्विर्नाभिभाषते इत्यध्यात्म
रामायणे अत्र सत्यवचनैलक्षणं ध्वन्यते सम्प्रादेनोतिश्रो
ध्यम् पुनः कथं० सलक्ष्मणः लक्ष्मणसंज्ञभ्रात्रा सहितः
पुनः कथं० समुद्रतः प्रशस्तभरतभ्रातृक इत्यभिप्रायः
समुद्रतो यस्य स इति बहुव्रीहिः पुनः कथं० सम्रात्रुहा शत्रुघ्न

भ्रातृसहितः वोपसर्जनस्येति सहस्य सः गुरुरेव श्रीण
न एवंगुणावतां तेषां निरूपणताद्वाशिनामानि चकार ५
त्यर्थः दशरथस्य लोकपाला इव चत्वारः पुत्रा अभूवन्
न्नित्यर्थः फालितः रम क्रीडायां अकर्तरि च कारके सं
ज्ञायामित्यधिकरणे घञ् पद्मपुराणे रमंते योगिनो
ऽस्मिन्नित्यादेर्विदधाति ३ त्रिसमपदेनासौ परब्र
ह्माभिधीयते इति कापर्यान्तरं कोपदेशमंत्रोपपदपयसे र
ववोधः भगवानपि यत्पुत्रत्वमंगीचक्रे तस्य दशरथ
स्यापि गुणवत्तां को वर्णयितुं पारयेदित्यपि ध्वन्यते इद
मुत्तममपि अतिशापयति वाग्येवाच्या ध्वनिर्बुधैः कापितः इति

भरतर्षिसत्त्वंसालात् एवंरूपमनुत्तमंकाव्यं रसाढ्यगुणा एव
वर्णीगुम्फिताः नलपत्नी इत्यत्र तस्यवीरसेनस्य सनलः
पुत्रोऽभवत् त्यदादीनां बुद्धिस्थपदार्थपरामर्शकत्वात्
तस्येदमित्यादिज्ञापकात् न च्छन्दः प्रसिद्धार्थकः त्रै
लोकेप्रसिद्धः प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थेतत् छन्दो यच्छन्दो
पादानंनापेक्षते इत्युक्तकाव्यप्रकाशे कर्पूरामः रःपावके।
चतीत्नौ चराः स्मरः स्वर्गविन्नयोरितिविश्वः रःपावकुं
मात्रसेवका इतिरामः सर्वाहिमार्गवीरितितात्पर्यार्थः।
भ्रमगत्यादिषु गतेःपरयोःशब्दसमभयोःरादिधातु
तयाहत्तिदीक्षितः भ्रमतेःपचाद्यच् पुनः कर्पूरं

भिरामः सुंदरोत्पर्यप्रतीत्येह सन्मुखः स्वान्ते हृष्टे इति
कोशोक्तपर्यादर्शनात् प्रातिपूर्वादिरणः कात्यायनः
संयुक्तां द्व्यक्षरात्मको पसर्गेति कर्मधारयः लक्ष्मीवां
लक्ष्मणः श्रीलक्षणस्य भरः समानार्थादिभिर्लक्ष्मीवङ्गि
पुण्यलक्षणपर्यायः पुनः कथं सङ्ग्रहः विभक्तीतिभरः उ
भय धारणापोषणयोः तस्य भावस्तत्त्व नलोपश्च
ति जात्यवा धर्मकारस्त्वात् पर्यायः सन्तांसा धूतौ शोध
ता कूपस्य सहति बहुव्रीहिः उपसर्जनहस्वत्वम् कोपोर
न्यतरस्यामिति विकल्पस्तु कल्पेव श्रवसा धुपोषक
त्वं धर्मशास्त्र प्रतारव्यातम् तव्यापोगी श्वरः भगवा
व

रा॰नै॰ कारणामुदकमंत्रोपकरणमयत्न दत्वा वोरस्यवाहं सटीक
८ नर्जितलोदमडत्तम इति अत एवमदांतान्समयेषि
8 तिगोलम स्पृशति पीधपालतं च उपस्थितिग्रह मंतर
रागतसंभवत्तीतिविज्ञानेश्वरः सर्वज्ञसमंगामेभ
गंश्लक्ष्णेषोपमालंकारः कंडुचित्य देवप्रकृतिष स
न्यपः श्लेषः शास्त्रांतरसंवादित्वेनानिदूषणत्वं
मयं साकं विशेषणत्वेन परिकरः प्रसंस्थीरप्यी
लंकारीपारस ध्वनिमात्रबोध्यः एकोपिनलोलत्म
णादिभेदत्रयमवगाह्यचत्वार्वधत्वप्राप्तवानिवेत्यु
त्प्रेक्षालंकारः संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन

पत इति भारतांसूत्रं ध्वश्वाद्वोत्रव्यंजकं: उपजाति
छंदः त्रिष्टुप्जगतीसांकर्यात् पुन्नाम्नरकात्रा
णात्पुत्रइत्युच्यत इति पुत्रशब्दव्युत्पत्तिः पुनाती
तिवा पुत्रइति भाष्यकारः श्रीमद्भागवतस्यैतीदिक्
मातृपुत्रोस्वसद्दुहितस्यामितिसूत्रंयदा भगवान्
व्याचष्ट बिभर्तीति भ्राता पातीति पिता मात्यता
इति माता पुनातीति पुत्र इति २ सहत्तसर्वेकपपु
त्रुष्णोरद्गुहितृसीरस्दर्पे ऋरणा धाता धातौ मनोपायपरु
मन्युदापिविशारणीनलेसहपतःसमसकः २ सहतेति
धातादाोनागेनलेसमकः समभुदापि उधारधारण

पुष्णातीति

रा० तै० ९ पोषणपो: दधाति प्रजा: पोषयतीति धाता तेन पृथिव्यां सटीक
सुप्रसिद्ध: ख्यात्यादिषु एक: एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुते:
अद्वितीयाश्चिदात्मा भगवान् राम: स सम्भृदायि प्रकटी
१ कृत इत्यर्थ: सम्यक् समीचीना विचारेण समाभिपूर्वां
यतः कर्म्मणि चिरेण उदयमानं प्रेरितवान् सत्वैदिक
कर्म्मणि लिङि गत्यर्थो: धाय इत्यूर्ध्व उदयार्थोभिधाय
का इति महमल्लकोशे उक्तं अतएव उदयतीति वितनो
ति रश्मिरज्जुजालानीमाघ: किंभूत: स: सद्दयत: दयदान
गतिरक्षणहिंसादानेषु भावे ल्युट् सन्तां दयनं रक्षायस्य
स: परमकारुणिक इत्यर्थ: कस्मै प्रयोजनाय सद्द

शावाधकाः स्तावकत्वात् सर्वत्रलाभकारी येषु कथ इति पाशिन्नम् सर्वक॰ पं॰ १

नेत्यादि सत्त्वप्रशस्तं वृत्तं चरितं येषां ते सद्वृत्ताः साध
वस्तेषां सर्वक॰ पं॰ बलमिति दीक्षिताः सद्वृत्तं हि प्राणवि
योगानुकूलव्यापारानुकूलत्वात् हिंसैव नाडनादिव धा
त्याहिंसैव तथाभूतानां युद्धशौण्डा हिंसीराश्च संग्राम
प्रवीणाः सत्त्वां हिंसिकायैरावणादयस्तेषां दर्पोद्धर
णाय कृत्वा प्रदध्वंसाय इहरणे उत्सवोयं हराकृतिस्त
स्ते वर्तते तादृश्ये चक्रुष्वी पुनः प्रयोजनान्तरं विश
शिनष्टि धात्रीं पृथ्वीं तिः स्वाध्यायवषट्कारत्वाभ
त्यात्तकपीडितां भाराय भाराणां दैत्यैः तस्याः प्रतोषा
य कात्यं ततो पाय प्रादुर्भावं प्राप्नः यदा यदा हि ध

रा॰ नै॰ र्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अभ्युत्थानमधर्मस्य तदा। सटीक
१० त्मानं सृजाम्यहमिति गीतासु तादर्थ्ये त्रापि चतुर्थी
वक्तव्यं पद्ये चारिवेच शौण्डोदक्षः प्रवीणः स्यादिति
18 हेमः हिंसीरो व्याघ्ररक्षोरिति हसी मसः हिंस्रे शीरत
एके मुख्यान्य केवला इत्यमरः रापिताकुबेरस्च
उपसर्गद्योतकत्वं अतन्यसाधारणत्वं रामस्येति
वत्तावता व्यज्यते रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी
तथांजित इति नारायणविषयिणी रतिरत्र अंगं
सर्वत्रावसेया नलपदे एवास्य द्योतनः सएको मुख्य
इति विशेषः असत्सुत्तमः स्वभावेक द्यतां हिंसा।

यंस्यस इतिवहुव्रीहिः दयदलंगतिहिंसारक्षणादा
नेषु शेषसमानमत्रापि प्रतिपत्तव्यं गृहेति पुत्रा
पितमः स्वभावं विविच्य पुत्रपौंडत्वे सातीति रस
कारकत्वमभूदितिभावः एवंचपौनरुक्तं कुत्रापिन
प्रांकनीयम् उपेंद्रवज्रेंद्रवज्रयोरेवात्रोपजातिक
त्वम् उपजातिछंदोत्र ३ निवृत्तचूडादिक एवरूपः
पुरोधसाशासनिरुक्तवर्त्मना शिखंडकी पर्य्यरम
द्वयस्येस्वद्वयस्यं चरितं न्वशाम्यत्॥ ४ ॥ निवृत्तेति
एवः वयस्यैसहपर्य्यरमत् एवरामः उत्तलः व
यसां तुल्या वयस्याः नौवयहत्यादिनातुल्या पर्य्यरम

रा॰नै॰ वयस्यः स्निग्धसवयः इत्यमरः तैः स्निग्धैः सहसहचो सटीक
११ गं विनापीह सहार्थेतृतीयाप्रातिपत्तत्स्याद्वद्धो यूनेति
निर्देशात् पर्यदमत्र आङ् परिभ्योरमइतिरमेः
परस्मैपदं वोध्यं इत्यत्तत्तोविलासीत्र किंभूतएव
ष: रूप्यः प्रशस्ताकारस्तवात् रूपाद्याहतप्रशंसयोरि
तियम् रूप्यः प्रशास्तरूपेस्यादितिधरणिः पुनः क
थं० पुरोधसावाशिष्ठेन रमान्निनावा शाख्रेति रूपितं
यत्कर्ममार्गः तेनैवनिवृत्तं चूडादिकं कर्मयस्येति
वहुव्रीहिः शेषाद्विभाषेतिकप् चूडाकार्यापणा
कुलामितियोगीश्वरः विद्यारंभादयश्चादिशब्दो

पादया: पुन:की॰।शिखंडकी काकपद:।शीखंडक:
श्वतद्गतिठनाविनिमतवर्यीय इति: पुनरेव श्वखा
न्न स्वीयद्वाचार त्त श्वखदित्यर्थ: यएवददर्शस
एवाहंमत्तोस्मीतिमेनेहार्दात्त आपिच एषद्वयस्यं
रितंन्वपश्याम्यत्त द्वयेद्वैतमार्गस्यांतिनाध्यायंतीति
द्वयस्या:साधवः नेवयोग्यंद्वयस्यं वेदांतविषया
वाछिल्लचारितं त्यपश्यामत्त पुश्राव निपश्यंतीति
श्रवणो:घ्रातोजि घातिपिंघाति इति भट्टमल्लकोश:
निपूर्वकस्यपामे: श्रवणाच्चैकत्वम् योगवासिष्ठ
रामायणेवेदांतंच चाश्रवणंगुरुणा वर्णितंराम

रा.नै. प्रतितत्रापिसमाप्तिः कृतयुगेनलंप्राप्तिवर्णयांचक्रे॥ सटीक
१२ रायश्लोकास्तैर्नभ्रूदितितियं यद्वा स्वःप्रमाणमेषां
12 स्तद्वयसाः प्रमाणोद्व्यसच् नैर्द्वयसाः आत्मद्वयसाः स्वः
तत्रसाधु आत्मद्वयस्यं कौमारपौगंडयोरपि अवस्थ
योः स्थाविरचरितमेव प्रोत्नुकारण आसीत् इतिविशे
षोक्तिरलंकारः श्लेषभंगोपमासंसृष्टिः अद्भुतोरसः व
योरूपंविभूतीनांमदकारणानांभवत्यत्येषां अन्य
योस्तु प्रभुत्वंजातमितिभावः जगतीमेदेतसहोपर
जातिरियं पुरोधाअपिअन्यथैवासीत् कतिपुरो
धसोदुर्वृत्ताअपिभवंतिमा घमाहात्म्यादिप्रासेद्धः

इदं धनायितुं शास्त्रानिरूक्तोत्रिविशेषयस्यं ॥४॥ सगणा
धिस्सन्न्वाकिसमहिर्णोगाद्यागंदर्शमदोगिरिसपर्वणो
त्तत्र ॥ सिद्धास्पदं देवनदीभुवं च सारित्सरःप्रश्रव
णानि बुंदवा ॥५॥ सगणाधीत्नी ॥ सद्याकुद्दोगिरिसप
र्वणां तद्दर्शनमगात् दाशरथेः पद्मेसरामः प्रांकुशी
घ्रं दोगिरिसपर्वणां भ्रदेवानां विप्राणामितियाव
त् दर्शितं तयत्नाविषयमगात् प्राप्तवान् विप्रा
भिविरणपाधितीयमानस्तैरास्तैान् प्रीतस्पपन्नतत्र
सिद्धामित्यर्थः यद्दर्शनं दुर्लभतरं तद्दर्शनं कथं
तः सगणाधिसन्न्वाकिसमहिर्णः यत्राविघात शांतये द

रा.नै. शाप्यंयाचितवान् यदातर्हिस्वयमेवदशरथसंत्रापंद्र सटीक
१३ रीकृत्यविश्वामित्रमहर्षिंचकौशिष्यामीतिब्रुवन्सं ग
13 प्यकृ ननुशंकमानएवोनिरामायणकथानुसंर
घोस्त सिंहास्यदं सारित्सरः ग्रथवणानिमध्येमा
र्गवृंदन् उद्वंदर गाधिर्नामराजातस्यपुत्रोविश्वामित्र
स्तद्वचनंतदुक्तिस्तदर्हणायस्यसइतिबहुव्रीहिः
किंकुर्वन् सिंहास्यदं सारित्सरः ग्रथवणानिमध्येमा
र्गवृंदन् उद्वांदिरानिश्रामन्वेधातुः विश्रामनंदर्शनं
चर्देवनदीभवंश्चागात् राजर्षेर्भागीरथस्यचरि
तंभागीरथ्यवतीयतंसकारणंसम्यग्जानन् यस्य

गत्यर्थास्त एवप्राप्त्यर्था ज्ञानार्था श्चेति श्रमाच्छिकरा च्छंतः
भवतश्च संपदादित्वाड्डावेक्विप् छंदिःस्वरितत्व न्नेलप
देवत्तु गाधोत्पादि गाधप्रतिष्ठालिंप्सयोर्ग्रथेच श्रौएगा
ड्विकारादीति; इतिवार्भु वश्चेति चकारात् गाधितश्च ग
धितश्च गागाधितश्चेवृत्तं द्वं द्वानामेकशेषः प्रतिष्ठावंतश्च
लिप्समानाश्चलोके; स्तुवंतश्च ते षांमनसापि हीनत्वमविचा
रयन् किंतु सम्यगादरं कुर्वन् परितोनितिबंध देशपर्यंत तत्त्व
त्वं प्रतीतांपुष्करादि वासितादर्शनभगात् दर्शनाहत्वात्
सिद्धनामाश्रमं कपिलादीनां सरितः सरांसि ग्रश्रवाणां
निवृंदत्र पश्यत् देवनदीभवंच मुनिभ्यं एवश्चामर तरंगि

णीवाजमानात् विशेषणानां तल्पत्वमवसेयमन्येषां
उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोर्देवोपजातित्वं स्मरणीयमत्र पद्येऽपि
शारदैः ॥५॥ गीर्वाणसिंधोः कदयं च कौशिकात्तिशम
स्याविस्मेरमुखो बभूव ननाम कौः स्वच्छमतिर्मार्गपान्तो
स्वतो द्विजातिप्रणयाय केवलं ॥६॥ गीर्वाणसिंधोरि
ति ॥ सहस्यनुवर्तिने सचाविस्मेरमुखो बभूव किंकृत्वा
कौशिकात् विश्वामित्रात् गीर्वाणसिंधो इदयानि
शम्य गिरएव बाणाय्येषां ते गीर्वाणा देवाः शापानुग्र
हसमर्थत्वात् तेषां सिंधुर्नदी गंगा देशेन तद्विशेष
णोऽसिंधुर्नासारितिस्त्रियां तस्या उत्पत्तिं निशम्य श्रुत्वा

अत्र सर्वज्ञाद्दृष्टं प्रभावाज्जातायेरियं सामर्थ्यमद्भुतं म
हर्षीणामिति विस्मेरस्मेरवः ईषद्धसनशीलः स्मिङ् ई
षद्धसने उपसर्गात्तत्पर्यायविशेषं ततीति भाष्यम्
विस्वर्यौ पमाख्यार्थे विश्वामित्रापिकोऽप्रश्चोल्लूकयो
रपिकोऽशिक इति विश्वः तिष्ठुर्ब्वः पाणिः ; ष्ठवरा सरा
मः स्वच्छात्निनाटकान्तो आजघान इतिनोतिकाकु भै
पित्र आजघानेवेतार्थः तत्रहेतुमाह केवलं स्वीनः
स्वकार्यसिद्धिप्रयत्नो आजघान आपितु द्विजातिप्रण
याय स्वीयानां मुनीनां च्युतिनिरोधाय यः सातार
इत्यः च्युङ् गतौ गात्रीरक्षयंमः स्पन्दं पत्र च्युतांगलि

रा.तै. गीतिकोशप्रामाण्यात् स्वाह्लातावात्मानीसंवित्स्वा सटीक
१५ स्त्रीयेस्वोस्त्रियां घते इत्यमरस्तोतोयीके ताडकाया
15 द्वासी श्वाजप्यात्वैव केवलांतांक्षितं द्विजातीनांमए
वःश्रमा तस्माएव बाल्विम्रशंकते अवध्याब्राह्मणा
गावस्त्रीन्नपस्वीचविरोणमाकुरुतिस्स्यातिः धर्मस्याप
तायावतरेंस्त्रीवधकांतरोयाम कृत्वातामस्यादिति तोषि
प्रकृतंपरिह्रियते सर्गापवादृत्यायेनेवप्रस्वेवश्मा उत्त
स्त्राप्यिति: उत्सर्गवाक्यमिदं अपवादस्तु विप्रकृत्स्नार
स्त्रियंहत्वा प्रकृत्य धर्मगमिणो सेतुभेदकरीवाश्रुद्धि
लावंधाप्रवेशयेत् योगीष्यावाक्यं कथसंगतस्यात्

तस्माद्विप्रादि हंत्रीन् हंतव्येति निर्णयः प्राक्तैः अतएव द्वि
जातिप्रणाया येति घातकं पदं प्रादीम अन्यथा कृतघ्न
रचनातनकार्प्याकृतार्किकैः विश्वामित्रमुखाद्विप्रव
धकारिणिं तां श्रुत्वा घृणा महासीदिति भावः तार
कायत्तालिपकादित्वादित्वं नवो [illegible] [illegible] रूपतेस्तु ८
योगमपहरन्तीति परिभाषया ते तिरित्यादिवत् नल
पदेन पूर्वार्द्धे कौशिकात् समस्तकोपहानिरुमतेसं
काशात् कोपपदं चोपलक्षणं नहि व्याकरणं विना को
शाज्ञातप्राकाशंते नहि महाभाष्यं विना वेपप्रकरणं
व्याख्यायते नहि भाष्यपारीणप्रधानस्मान्तरान्तामित्रो

भवतिइतिसमस्तविद्यार्थावगाहित्वंसुमते ध्वन्यते 
कारणमालालंकारोव्यज्यते अपिचवसन्तल: अस्व:
तः अस्यानन्तानामीयान्त्रिपुःतस्यान्तैताप्तलीतिम्
स्वतः तस्रउइपच्चयेदैवादिकःक्विप् अधातोरितिमि
षेधात्नदीर्घः विरोधेतअसमासः अथवापस्त्यावि
रोधस्त्रीतिभाष्यात् ततात्रुकारस्यच्युतिंतोऽस्माजघा
न् कस्मैप्रयोजनायकेवलंद्विजातिप्रणयाय ततः
प्रणताःसाधवः प्रणवदेहिनांपापुकम्पेतास्मीतिः
भागवतेहृदयस्थं नासटांतियान्तीतिततोटाःवैस
वानुसारिणःअटपटगतौ पचाद्यच् ततोटानाक

नंदोयस्याःसा सुरवाप्रीर्यजलेप्सुकामिति विष्य:
सेद्दशीस्वच्छुति: निरंतरंस्वर्गवर्षणं तो च्छुतिनो
द्गरीचकारेत्यर्थ: आद्रत्तेवारस्ग्गार्थकत्वमत्रज्ञेयं
कोपा ध्यद्वैमतस्य प्रतिपादितस्वर्णवर्षहेषा
नुकूलव्यापारवत्ताकदाचिन्नासीऽदितिभाव: च्छुति
रआसेचते सर्वधातुभ्येहन् वर्षणमित्यर्थ: द्विजा
तीत्यादिपदेताद्दर्थ्ये चतुर्थी आदेशकालोप्रयाधि
व्याहृतताप्रसादिसंप्रदातकसंप्रदातंकदाचिन्नस्यैते
वासीदिति व्यंजायितकेवलद्विजातिपदद्वयसंदर्भेण
मवसीयतांपांडितैः तिरीतिकेवलामिति तांत्रीलिंगत्वे

सा॰ वै॰ काकुत्स्थयोरितित्रिजातीयांके शेषं समानम् जगत्या सटीक
१२ महोपजातिस्त्वं ॥६॥ सुवाकुमारीच वृत्तंपदंयथो सर्वे
17 दिवदीः समजी घटच्च द्युतिं खगौः सव्यापते नामिछन्नु
धानमेवा ध्वायदांगनान्त्रिः ॥७॥ सुवाक्षिति ॥ मा
गत्वा त्रिः सुवाकुमौरीच वृत्तंपदंयथो ग्रांगतं स्त्रांग
तासमूहस्तस्य समूहस्तस्य इत्यस्य गेरस्य स्त्रीसमूहस्य य
स्तत्रिंहिंषकामवाधा प्रतिभाभमासीत् ग्रांगवा
स्थानिर्यस्मात् पंचम्य प्रेवं बहुव्रीहिः ईषव्वः ईषो
भगवान्सः सुवाकुश्रमसीच मानान्न्या वृत्तंपदस्या
तं गौराणमुखा पोर्मे रव्येकार्थ्यसंप्रत्ययः इति पारि

भावयाः रक्षांसी राजानौ छौगरहितौ उपलक्षणत्वमन्ये
त्यामतः रक्षास्वत्वं पदंस्थानं यपौजगाम् किंचिकी
र्षुः सः सत्वांवियामिव मत्तारिरघोः राक्षिलामिदः
सत्वांत्यास्वि पर्वरूप धाया अतिनकीर्षतं सत्वमाख्य
दृत्वेयदृसरादात्वे धनेपिचातिर्भ्रमरः चमारीचात्
दीनांरवगैः डुपिसमजी धपत्व सम्यकुचक्रेवेष्ट
व्यापारः क्रियोतिभाष्यात् करोत्यर्थेवा चक्रत्वा
न किंचिकीर्षन् क्राष्रमात् क्षपनेत्रामिछन्
यत्नार्थे रागिच्चापारो व्यापाः वोद्धिरीकारस्णर्थः म
हार्थिच्चपांनुनुरस्नेवातिभावः स्पाउधानांतिः स

रा०नै० रसोवनमेदेप्रयोजने इत्यमरः सामान्यकांडे तेषांमुनी सटीक
१८ नांयज्ञविघ्नविघातप्रयोजनमेवात्रप्रयपत्र सेवितवान्
पवित्राणायसाधूनामित्यादिगीतास्मृतिप्रतिपादित
त्वात् अप्यनलपद्वेव्याख्यानम् सुबाहुमारीच्चारवौ
18 वृत्तंपरस्ययो तौहिकश्चनसुबाहुर्नाम दत्ती राजासीत्
तमेवकारस्यांचकारमंदीपित्वावहु अप्यवाप्तो धा
भताचाखोदोर्दंडायेषांतेद्वात्रियकुंजरास्तेषांमपि
घातकत्वाद्विविजयेसुबाहुमारी सुप्पज्ञातोरणीति
स्ताच्छ्री लभेसुबाहुमारी खगो हंसैर्दत्तपदस्तडागस्याप्त
पयो किंभूतंपदं उपात्तमेव तन्वव धारणांकिमप्यै:

अतंगाद्दाहत्व प्याप्शांतयेमाहृष्टापदयानस्योचित्यात्
कथंमतः सःअांगत्वानि: अांगतीदमयंतीजातिःपीः
डायस्यसहातिबद्धुव्रीहिः नस्येदमित्यरिणादिष्टेतिडीप
स्त्रियाःपुंवदितिह्रस्व पुंवद्भाववद्भूते पुनः कोहष्पाःसत्रीरि
द्दीःसपदादानंरात्रिंडामिष्टु कदाचिदपिप्रार्थितविघात
कत्वंतस्यतात्पर्य चहुतिव्यपनैतदष्पन् आश्रयदेव
पद्धरूपत्वापेक्षयादिः द्वुतिकामजासंतार्पितत्वणमेतहूह
विकीर्षितापि अतिबार्थत्वात्तावाश्रयदेव सेवित
तातेव चकारोद्वितीयोप्यालि चस्वगोहसि समजीघ
त्न आत्मनामितिशेषः चड्परेरयोरूपंसंगमित्वात्

रा.नै. इत्यर्थः द्वौहिरत्नस्वर्णमयपात्रावाविचित्रहंसदर्पितानात्ता। सटीक
१९ स्नातिसौमुख्यमकरोत् अर्थालंकारोऽपि परिकरा
लंकारः शब्दालंकारोऽनुप्रासः सर्वेष्वेव वर्त्तते ॥ संस्कृतभाषा
19 रूपोऽप्ययं नरमेघस संघाटितो दुर्घटः काव्यान्तरैः स्वप्नेऽपि बध्या।
धापि प्रबंधोऽयं ॥७॥ मारीचमाडुडुव डुंपत्तेजा एकोपरे
तै भुरप्योसंलाद्पणा ॥ जग्राह हासी पदवीं बुधाद्धिता
विबीनदेहोदपिताऽनिजोघः ॥८॥ मारीचमिति ॥ श्री
रामपदैः पूर्वश्लोकात्स इत्यनुवर्त्तते संलक्ष्मणः सः।
मारीचमाडुडुवत् द्रावयामास बाणेनेति शेषः डुडु
गतौ चङ्‌ परस्यौ रूपं आतिहूरं द्रावयांचक्रे कम्पं उग्र

तेजा उग्रन्तेजो यस्यसः एकमन्यं स्ववाहुं अद्रुद्रुवत्
नाविलापितवान् न[illegible]रितवान् अपिलक्ष्मीम
देव विलीने द्रुतंद्रुतो द्युम पर्यान्तरदर्शितात् अत्रे वि
वधावर्षी एकोन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा
साधारणे समानेल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते परे अन्ये
दन्यातोश्वः नाश्वा. पलायते स्म त्याव पद्य स्वावदर्शिते
इति हैमः सलक्षणो इति पदेन अन्येस्व वैलक्षण्ये ने
वहताः सूरमन्या इति ध्वनितं अप्यादि चाति देहोऽपि
नात्रिजाघः वुधादिनां हासी पदवी जग्राह अप्यादि
वहणानंतर निचीतो देहो यस्यसः नष्पापरीकमेव

शा०वै
२०
20

नोपि अनुभूतएवेतिपितापितामहविभावांचेरादिकृमहा सटीक
यामितिस्वार्थेस्वप्रत्ययः इत्यादेश आयतेयीतिस
त्रेणदयितानांभक्तानां यातिं इत्यादिस्वयमनुभवतीति
वाग्मिणपदार पदावदाहि धर्मस्येतिस्मृतेः भक्तानु
ग्रहार्थमवतारमङ्गीकरोतीतिभगवताव्यासेनानिर्णी
तत्वात् हंसीहंसः सूर्यः भानु हंसइत्यमरकोशात् हंसस्ये
यं आत्मप्रकाशस्वरूपायापदवीतांजयत्र तमोरूपप
दस्यापकत्वात् पदवीसरणीरित्यमरः कथंभूतांपद
वीं बुधैःपंडितैरादितांप्रार्थितां अहंगतोपावके
भौवादिकोधातुः बुधइत्यपंडिपीतिसामान्यकांडे

हरिश्चंद्रो रंतिदेवो ऽंछवृत्तिः शिबिर्बलिः व्याधः कपो
तो वहवो ह्यध्रुवेणध्रुवं गता इति भागवते परोप
कारस्य निर्वर्णनात् सर्पंस्तु सर्पतान्नरहर्षीन्स्तु
ष्टावेति धन्यते अनलपदं व्याख्या लक्ष्मणो
लक्ष्मीवान्सः एकंमायिचमूं दुद्रुवत नैषां रवणा
नामध्ये इति प्रकरणमेव योधेइति लक्षणं चाधि
कारश्च मरीचिभिर्विकीर्णैर्मारीच प्रोषिकोणर व्या
प्रेष्ये स्वर्णमायाकांतिभ्राजिष्णु व्रतमराल प्रध
नत्वात् अभ्यधाविष्ट किंभूतः उग्रतेजा परैस्तैः
भूः पलायंतेति भावः अप्योपलायननानंतरं निवी

रा॰ नै॰ नदेहः निचीनोवामनोम्हतोदेहोयस्यसः कपटेनगहि सटीक
२१ ष्यदृत्तिवुद्ध्यानिश्चित्य दर्पितान्तिज्ञोयः दमयंतीतो
यान्तिरत्तज्ञोयः अपारकामवाधाव्याप्नदेहः कथ
21 नान्नार्थसहायंकुर्य्यादितिसमालोच्य हसानाह
सस्यप्रधानस्यवानस्यैव पदवींस्मारोजगाह मा
र्गस्तेघा ध्रुत्वेनजग्राहेत्यर्थः वृत्तप्रेरितः सोपिज
गृहे अन्यथाकथंगहोतकथं सतापदवीवुधा
दिनां पंडितैरर्दितांवाधितां विहंगमानंग्रहस्य
साधूनामतोहितव्याव्र अर्दहिंसायांचौरादि
कोधातुर्वोद्धव्यः नाग्रत्ययेद्धयोरापिकल्पंरूपं ने

देवछंदः ॥ ८ ॥ वैदेहमाश्रित्य पतिं वरोढुं यत्नार्थिकेतं प्रभुमानयन्तम् ॥ विश्वामित्रं धीरवरं स्तुवन्ती विवाहचेता जनकास्पदं तत् ॥ ९ ॥ वैदेहमिति ॥ राम

पत्ते धीरवरः पंडितश्रेष्ठो विश्वामित्रः तं प्रभुं तज्जनकास्पदं प्रानयत् प्रासिद्धौ यस्तच्छब्दः काव्यप्रकाशेव्याख्यातः तां प्रसिद्धं जनकास्पदं मिथिलाख्यस्थानं यत् प्रापयामास किंकृत्वा पतिं वरोढुं यत्नार्थिकेतं वैदेहं आश्रित्य पतिं वरास्यं यंवरा सीता तस्याः सकाशात् उद्वा अधिकप्रोभाय स्यसः सा दालक्ष्मीः पृथिवीतः प्रादुर्भूता यस्यैवादेहइति प्रतिष्ठाः

यत्न

रा.नै. धिकंतदर्थितस्यासीत् पतिंविसर्चववर्ष्यचेत्समी सटीक
२२ रः तदानीमेव कौशिकानिमंत्रणार्थं जनकेनागत
तं यज्ञायायंयज्ञार्थः आह्वान केनेनानिमंत्रणेनवा ताद्दशः
22 स्यसः केत आवरणे निमंत्रणे च चौरादिको धातुः
केतनं केतो भावे घञ् तं वैदेहं विदेहानां देशानां
राजा वैदेहो जनकः विदेहस्य पुत्रापत्यंपुमान् इति
वा वैदेहः आश्रित्य पूजया योग्यया संसेव्येत्यर्थः
श्रितः सेवायां षड्यां भवतीति विश्रुतेः अतः पू
र्वकाले क्त्वाल्यप कथं प्रभुरामं निमांत्रितं नितरां
म पदेषु मान्त्रितपरस्पस इति बहुव्रीहिः गोस्त्रियोरिति ह्र
त्म

स्वत्वं कथं स्मृतो धीश्वरः विवाहे येनोयस्य सः रामलक्ष्म
णयोर्विवाहो जनकपुत्र्या ऊतेस्याद्विति चिंतायस्य
स इति अश्वतलपत्रेवर्णितम् धीश्वरः तं प्रभुं वे
हं देयत्नार्थकेतं ज्ञान यत्र धीरः पंडितमं सुधी रित्रि ध
सशि: तेषु श्रेष्ठो तैषधः कार्यं समर्प्य कार्य्यश
ब्दो धनात्मकः यथा क्रियतामित्यत्र कर्त्ता स्वयमादि
प्यते तथात्राकर्मेयं क्रियाकारकसंबंधस्यातीत्यर्थः
नात्वात् वीनां पाहिणां विदेहः विदेहानां इस्थानामी देहः
शो वैदेहः तस्येदमित्यण् शाश्रोत्र इति वाणर विविष्ट
रपत्नत्रयइत्यमरः तं हंसराजं यत्नार्थः पंचमहायत्नार्थे

ना.नै. स्तत्रैवोपात्तेस्यानाविघ्नोघोरचितोभूत केनतस्यानं किंव सटीक
२३ निवासेरोगापनयनेच भ्यादेघात्तः ततो घनिरूपं नि
वासेस्वा पर्युत्सान्विधानंनाकार्षीत अतःसन्नः कथंभू
23 तंपविविंवरोइं पातिव्रत्यस्वयंवरायसमयंतीतस्याउद्घाप्र
तिश्रायितःप्रकाशोयस्मात तपःप्रगणा भूतपूर्वादमयं
त्यासक्तेनदर्प मिहं घाटेस्व स्पष्टकःप्रकाशोहंसस्य
नलस्यस्वस्मजानि दू पुनःकथं निमंत्रितं निनसंमंत्रिता
गुरुपरिभावणंयस्यसः चनुःकरणस्यमंत्रस्यव्रह्मा
पतितः छतीतिवृहस्पतिः मंत्रिगुरुपरिभावणो
घातः किंकृत्वा स्विदाशितं सर्वयहहरणानंतरं मरो

तत्रास्थित्वेत्यर्थः कर्पयं मतं यत्तार्थकेन तन्मासिद्धं । ज
नकास्यपंपितृस्थानं वीरसेनेनैव पित्रा पूर्वपाठहोमादि
पंचयज्ञार्पितत्वरचितं — त्यर्थो व्यंग्यः इंदुरुक्तोपद्दयाः
प जातिर्धर्मः कृतो ब्रह्म मरालादद्भुतादेवाकाद्विवारुघ
मंस्थापितिर्चितोयस्य सद्भूतिगर्भावो व्यंग्यः इदंनल
विशेषणं बोध्यं ॥ १९ ॥ सत्तर्केर्बालास्यदाभि द्रुतेजाः प्र
यायपदर्जोनिन्नु माचचार ॥ परिछंदस्य प्रगुणेनवोपोव
चंयमस्यास्यपराभिसारी ॥ २० ॥ सत्तर्केतिरा मपदे इ
वतेजाः स्वस्य वाचंयमस्य परिछदस्य पूतानन्नुमाचचा
र इंद्रुंदीप्रतेजा यस्य सदद्रुतेजाः मोहमायाम स्वाचंयम

पुंस्यैवेतिसूत्रेण निपातितो मुनिवाचको यमः तपस्वी सटीक
तापसः पारिकांक्षीवाचंयमो मुनिरित्यमरः परिछदः
परीवारे त्रि हैमः पाषाणाभूता हल्या या मुनिशापेन
पवित्रां तनुमकार्षीत् आचरति क्विजर्थे अनुतिष्ठ
मा चरतीति भट्टमल्लकोशः ग्रास्तुकारकत्वात् प्रमा
णादिषोडशपदार्थनिरूपकत्वात् तस्य वा माङ्ग
ल्यात्तदास्यपदम् पाषाणीयस्यान्तामितिताम्यष्वी
र्धः त्वत्पदमाधिष्ठाय चरणरजः कार्षीरिति व्यज्यते
देवाविषयरतिः भावो अप्रमकाव्यलक्षणकाव्य
प्रकाशो कथंभूतो रामः त्वगुणः सरलाप्रायः आव

जिह्मग्रगुणाविन्यमरः पुनः कथं अनलः अनलंभूष
णपर्याप्तिवारणेषु अलनीति अलंभालः समर्थोऽय
स्मात् भक्तानुग्रहे नितिसमर्थ इति यावत् पुनः क
थं परामिस्पदीपरेषु प्रल्हादादि सुभामिसमंतात्सर
मित्याभिधारी दुराचात्मोत्तमा पाप इति त्रिकोष्ठा नल
पदेन इध्रतेजाः समर्कवामास्यंदर्प्यायप्रतापेनतं ग्राव
चार इंद्र तेजो विशेषयुक्तत्वात् यस्य स इति बहुव्रीहिः सो
वर्णितत्वात् विरंचिप्रानत्वात् तपा ह्रसः पटपुटोऽतिकु
रादेर्दंडकेनकंभाषार्थः सनत कैभाषा संस्कृत रूपोऽयं
कातेवनेवाक्गणमरीयाविभाः वानो वलं प्रतीयोऽव

रा॰ नै॰ वित्यमरः विपरीते सुंदरे च वामो वामानुयोस्मिति इतिसं सटीक
२५ सारावलिः तेषामास्यदस्यातं यत्कर्मादि रंगत्वा पूत्तां
पाविज्ञां तन्नु आचचार आकार्षीत् हीमधूम विमर्द
25 प्रीनादितानतोः पवित्रत्वं प्राप्तायां सर्वेषां भवन्ती
यतः पीनत्वः परामिसारी आस्यवाच्यं यमस्य परिष्व
दस्य हृत्कृपरिकल्पितस्य प्रगुणः सोयं राजहंसस्तनुप्र
तामः कवारेयत्वं यः प्रवार्णितागुणायतसः आदि
भ्यो वाजुजस्येति वार्तिकवचनेन बहुव्रीहिर्वोध्यः वा
चयमो भक्तिरस्येति [illegible] पदं कृत्वा [illegible] ६
पैते वाचंयमभक्तास्यास्यतलस्येत्यत्वयः तिस्त्रो

मयंदौत्येस्य सर्वोपहसनीयः स्यात् इत्येवं विचिंत्य सरह
स्यभेदमियावविविनेभर्तारमकार्षीत् नेत्रेव यत्तपा
लायांगत्वा प्रोक्तवान् १० ॥ विदेहराजः प्रमच्छगत्स्य 10
दत्ताधिकः सर्वसमदत्तमेव ॥ हि स्वामपारस्त्वा विविजि
तां तां न नंदानिः शेषपत्ता विहारामृ ॥ ११ ॥ विदेहराज
इति ॥ सर्वविदेहराजस्तां ७ समच्छगत्स्य यत्नंदाविदेह
तां हस्तान्तां राजा च सं ७ रयत्नश्वाप्रमत्तात् आगारे
नगरे पुरमितिस्य मरः यत्नागार मत्कुरवंगत्वा स्वंच
गत्येत्यपर्थः नंदं जहर्ष कथंभूतः सः दत्ताधिकः स
र्वसमदंतं सर्वेषां प्रत्यहं विरचिवाहनामितिदमापायेर

रा॰नै॰
२६

26

त्वाविमोच्यपुं जितत्वात् दत्तोर्घोयस्मैवन्हपर्येव सटीक
कुर्वीहि: कप्यंभ्रान्तां ३ राहिररामयी स्वर्णमयी स्नै
र्मणिखचितादिभिर्विचित्रितां पुनः कप्यं॰ नि॰ श्रेष
पत्वाद्विहारात् नि॰ शेषा सकला पेषात्रिणास्तेषां
रमणी यस्यासता ३ रमादस्यस्त्रीलिंगत्वात् ४:
प्रावोजद्रुहः द्वितीयान्तस्वरूपं स्मरगारेचनग
रे इति हेमः अथ श्रीरामपदे एषाविदेहराजपु
म छ गत्यानन्द जेहाद॰ विदेहानाराट विदेहराट
तस्य तस्य पुरं मिथिलायां अग्र छ गत्य सम्मुख
गत्यानन्द कप्यं॰ सर्वसमस्तं दत्तार्घ्यकः शेषाविभा

वेतिकप्रसमासान्तः मूल्येपूजाविधिवर्य इत्यमरः कथं॰ पुं
हिरण्मयीं सुवर्णी प्रचुराम् पुनः कथं॰ रत्नैर्मणीभिर्वि
विचित्रिताम् विस्मयप्रदायिनीं पुनः कथं॰ निःश्रेयसपदादि
हारां संपूर्णां यतंतः यानि णः पिकादयस्तेषां स्फीतानां समु
त्वाद्विहारः क्रीडा यस्यां सा यद्वा आरिपाधकारस्मसप्त
तुनन्दान्तोपदेशरूपमार्तण्डप्रकाशद्वारा तेषां ब्रह्मानन्द
रत्नादीयस्यां सा॰ मोक्षधर्मोपदेजनकमहाराजवृंदस्यताह
प्रावर्णनस्य भारतादौ प्रसिद्धत्वात् उपजातिश्छंदः ॥११॥
विनाकभावेकुरुकेसजानेनपारखिनादोरिपातीविभी
तः ॥ कोदरमंत्रपरिपूर्णपस्तंरामायत्तेयखलल्तरप

रा॰नै॰ सेमा॥२२॥ विनाय भावकृते॥ श्रीराम पदीत तपस्विना सर्वा सटीक
२७ नेकस्तकांविना विनीते द्रोणीपात्रे वभावे यत्नः सर्वो
२7 घयेयाग इत्यमरः सर्वांतयत्नान्ते क्रदकोमटत्रियात्रेकु
हक कुहना छले इति मेदिनीतपस्वी विश्वामित्रेण न
स्मायायामे यात्कजोबितिः तपः शब्दाहिनि प्रत्ययः
तस्सोमत्व र्प्य इति मत्वं च्वनोरुत्वेन विनीत त्वोपाद्दिते
न पेइति हैमः विनीतानिनम्रः द्रोणीपात्रिर्दपतिर्जो
नकः वभावे उक्तः किमिति सेजन्नु रामाय प्रपकं
दंड धनुर्भिहेष्पर परिद्रप्रायेत त्वंमे पंचम्यर्थेपरो
पेसमीमन्त्रः नासंख्यातंद खलानिष्पपेत तस्यसेना

ष्यसिसंपायोनास्ति खलुशब्दार्थः माहेश्वरस्यचाप
स्याश्रवंश्रेष्ठत्वंकतिने यत्रस्वयंवरराजान्यालङ्गा:
स्वान्तरहानाना· रामस्तुतावरपाधनुरारोपणेयोग्य:
समर्थस्त्वात नवद्धहितुर्वरत्वमपिपास्यानंदंप्राप्स्य
सि नान्यः कोपिश्रीपार्थपत्नीनिभाष्यः नत्रकपटंकिं
परमपि रुक्मिण्योर्हितांविधानंप्रवातिष्ठेति घनायिके
कुहकंप्रियोतिपदं प्रापुक्तं अपनलपनोविद्यति:
सर्वात्ते भुक्तुर्भ्रामिषंदे पीडनंसरासंधानंचाभिप्र
वहत्रिदारिता· निमहंति मोचनतेलतेस्खवोपाविमे
न· अतएव अनलपरिचिना संतापरहितैनांविनापाधि

28

एणांकस्य संतापनतपसोस्तपस्यन्तिहिमः कुहुकं विनास्व सटीक
लांविनासत्यरागिहि इच्छुतिनीतः दोषापिपात्रितिलीव
भावंकाय्यितः किमीते अथ धंवधनं दंडं पारिदर्पायन्
त्वकोसि अरिनभविनीपरः नेत्रः प्रह्लादहति अस्यपुरस्य
मानोप्यस्तीतिगम्यते इतिभाष्यकाराः अत्रोसी
निश्चयमेवसाधिधत्ते भोभक्तः स्वल्परामाया अपः प्र
श्रियंस्यात् सदृशान् रूपश्यासौना पञ्चमं मत्तोलिःस्पर्श
अपगतो भोवादिकोधातुः धनर्थेकाविधान ग्रह
णा हत्वा देवंपीडाकरः कोसि एतत्प्रयोजनं तंभमन्तदाग
तः दमयंन्ती नस्पृतीमहचतेनभवतीतिभावः उप

जातिवत्तं यत्कुटुंबं पयास्यामि या तथावितीतः १
तोरिपात्रिर्निर्लोकभावे इतिरामपद्दे ॥१२॥ स्फीते
न राज्येन मोदमेधितो प्रेतन्पूर्णेन नवा हर्नेन प
वे मकेन त्रपति पाति नापुरा प्रयाति नूतं पुरा वत्
भवन्भवान् ॥१३॥ स्फीतेनेति ॥ हे राजोत्प्रेति म्रु धग
ह्रियते प्रकरणत्वात् यं स्फीतेन राज्येन मादहर्षे नै
धित प्रवृद्धाधितप्रा प्रयामि वत्तमान सामीप्ये लद्भवि
ष्यति तथा पूर्णेन कोप्रेन तोपित प्रवृद्धापितया ।
वाहनेन तेषि यथा गुणवान् भवन्भवान् यत्नप
तिना हूर्मे केन पुरा हर्षं प्रयाति प्रगास्यति स्फीतेन

रा० नै० वकुला मुदस्तर्थे धनुर्मोदप्रतिरूपं कोप्योप्यर्थेसन्तं हः सर्वंस्य स टी०
२९ चाहुनं पानामित्याभिधानकोभा: गुणा शब्दास्त्र प्रासा
यां मन्तुप्रभवान्निति स्त्रः धातो: प्रातप्रप्रय: भवात्
29 प्रज्यार्थे प्र धाच्छब्दार्थे वसीयते ख्यातिपानोरिति:
प्राति स्थार्द्धे योगपरस्कामकर्त्रेत्यर्थ: ख्याति प्राद्
कर्म ख्याति हृपयोतका: इमुकेन कुमार एणाप्य नैत मु:
र्थ: ह्रस्वेप्यर्थे भिक्क चरु सर्वनाम: प्रयाति प्रयास्य
त्या ति पुरैसन्तेभाविष्यति काले धनुर्भंगानंतरमिति
धानितम् यावत्पुराति पातयोर्लड् भविष्यदर्थे
लड् वोध्य: प्रयत्नलपतेव्याख्यानेदर्शयति पद

दोर्निर्त्यसंबंधात्तयोतिव्याद्दिप्यते हेराजन् हेगुण
वान् सत्यशीलदयांदमार्जवादिगुणपुञ्जभवान्
त्वं येष्याद्यमवोन पुरःस्थितेन हसेन व्यालेपात्रित
ब्रह्मवाहत्यात श्याकाशेविषि प्रेम्पो पिचत्राधिकस्तु
डुीयमानेनस्फीते नूनकोपेन नबाहनेनतादृश्या
सी पातउ डुयते पातीनिपातम्या दिना प्राया योरिति
हेमः व्यातिषा द्योतिप्रायन दोतकः प्रातिस्रजत वक्रा
य्यंमहकर्त्ता त्रिष्टुप्जगत्या रुपजातिः इत्यांकिला
न्यारखापीमीभित्ता सुस्मरातेज्ञातानि छिदमेवनामेभि
वचनमामारापात् वातिकाव्यमुत्तमंदर्शितं १३

रा.नै. ३. 30

सटीक

उदीरितो सावितिनेन पांतो विलक्ष्य ध्वाते स्मरं विलो
क्य स्वग स्त्रहाभ्या हरस्रगं चिकीर्षुः पौ संयुरावक्त उ
पाजहार ॥१४॥ उदीरित इति ॥ रामपदे वर्णनं तेन
दीरितः पांतो जनकइन्मसो पोस्यं विस्मृतवान्
किंकृत्वा एवापरं विलोक्य ऐशां माहेश्वर धनुः तत्पर
रामं विलोक्य किंचिकीर्षुः स्वग स्त्रहाभ्या हरस्रगं चिकी
कीर्षुः स्वगात्वा एवं वा ज्ञातीति स्वग स्त्रहं धनुः तेषु
स्त्रहोय हरगा यस्येति तस्याभ्या हरस्रगं सभायां सर्व
समक्षं पदा न यत्ते सा चिकीर्षुस्तत्पत्नी मिषः काप
त्वरावत्यां स्तनं जनुरुपाहार सहस्राधिकाम - प्रायः
ज

पुरुषाः ॥ ४ ॥ घं म हत्वाद्विपदेण निकटमानिन्युरित्यर्थः
पुंसा सम्म ह इत्यर्थे च प्रत्ययः स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् इति सूत्रेण जित्वरात् संभवे घटादेः ॥ षित्वा
३६ ॥ अङ्गतो स्त्रियामेव इष्टाः ॥ प्राकरं तस्य दऐ प्रांतस्व
रयपुष्पस इति वक्तुव्रीहिः इमकेनेति पूर्वपद्यटेनुवर्तते ॥ ३४
मकरामामित्यर्थः अप्यव प्राग्दिमा तेपारेण म
हृत्यभाष्यं जागरूकम् अनाप्पक इत्यत्र केकारके
स्येति अनादेशाभावः विश्वामित्र विशेषणं विधिपर
ते तन्नेत्यसमतं न शापरं विलोक्यते स्पष्टमेव अप्यनल
पतेष्वारव्यानमाने पारिणा प्रांतोनलो सो इति व्यार
हते

ना॰ नै॰ गेपनोदी॰ ततः पंडितस्तां विसस्रष्टवान् विससर्ज किंकृत्वा ईप्सा सटीक
३१ नामिंदुः दीतामपीष्योव्रला त्यदादीनांडुग्भिस्यापरामर्शी
31 कत्वात्तस्येदमित्याणितस्येदमित्यत्रेदंशब्दस्यप्राप्ये।
प्रतिपादनंबोध्यं सपरउत्तमोयस्यसइतिबहुव्रीहिः हूराव
नात्मोत्तमाः पराइतित्रिकांड्रां विरावराकोशाचरेड्वे नम।
मातिस्वंस्यादितिशंकस्यनः विलोकिविचारे दृष्टव्य।
यद्यपि शालायांएजित एवास्यान्मिदीतस्यापिग
छपप्वेच्छामितिवाह्वायितोभूदिति धन्यते विसृष्ट
वानितिपटेन व्यज्यते किंचिकीर्षुः खगाग्रहोहंसय
हः तस्मात् हाम्पदेवाङ्गीः तस्याक्त्राहरणे स्वीकारः

आसमन्तादङ्गीकारः हरणं आपरणं स्वीकारस्तेयं ना
पलत्यैोति दीक्षिताः कोमु घोव्याचरत् ॥ वासुदेवः स्या
दित्येकाक्षरकोषः अहिंसा सत्यमस्तेयमिति धर्म्म
लक्षणं नहिंस्यात्सर्वभूतानि इति श्रुतिः त्वाड्त्वा
द्विधोता हिंसाप्यस्ति इति विचार्य्यैतत्सर्व्वः साहि
कानामिदं गाहितामितिभावः स्वरावत्योदत्तेन डुपाज
हार अमृस्य नाखद्वा ओरुय समृहह स्वरावान् ते
स्वामिनं विसर्ज पत्पादे एभ्य एव रूप डुपाजहार अ
धिकमासमन्तादङ्गी चकारेति भावः डुपा धिके चाति
ज्ञापकाडुपशब्दोप्ये वातिनिवासिद्धे ननु अस्वसर्वेविसर्ज्जि

ता इत्यर्थः ॥१४॥ प्रयासतं वेगवशेन कृत्स्नं रामो भन
धनुर्जनकाङ्गजाप्रदः ॥ विसिस्मिये भूपसभं परक्रमं वी
क्ष्यास्य मन्यैविनरत्वमेह ॥१५॥ प्रयासनामेति ॥ रा
मपदे रामो वेगवशेन निष्प्रयासमनं कृत्स्नं भनक्क
कं धनुस्ततो रामः जनकाङ्गजाप्रदः भूपसभं अस्य परा क्र
मं वीक्ष्य विसिस्मिये अस्य मन्यैविनरत्वमेह इत्य
न्वयः रामो दाशरथिर्वेगवशेन जनवेगात् प्रया
सत इत्या आकृष्य भनक्कुवभज कंधनं जन
काङ्गजाप्रदः तदा भूपस्य इदं तत्परं क्रमं वीक्ष्य शो
च्य योगोपराक्रमो विष्णुरिव भूमने विस्मयाद्भुतगा

कैश्यादिति हैम: श्वस्य देवस्य मर्त्यावतरस्त्वमेद म
नुष्याव ईडस्तनो लुर्थिकरस्तालडिः रूपं सादात्म्ना
रा यराम एवावतीर्णोत्र ऐश्वरं धनुर्भङ्को वा सम
र्थो नारायणं विनेति भावः नलपट्टे रामोनलः
नैगमोहीवलेः रामोनील च रांसितेत्रिपुरुषस्तम
रः श्वाति ४ दुस्तरूपत्वान्नलस्य यरापक्षवर्णिता मारुते
वर्णितत्वा चारुवाचीसर्वत्र सम्प्रपादः कोपा
प्रामाराणत्र पूर्वमागवपोततं हंसंहल्पूरा श्वाहि
ष्य रामवैगोत्र रारासन श्पाहिंसायां श्वरदोरप
कर: पार: गुरुशतिरूपाणि श्पावधः श्वसगति

रा॰नै॰

३३

33

दीक्षादक्षेषु आदानं ग्रहणं न धायग्रहणं त्राडनादि सटीक
वधाद्याया सा हिंसैव प्रकीर्तिता श्चनिमेदिनी निग्रहाय
ग्रहणं भक्षणं कृतं दैत्यामासुरहूनी चकारेत्यर्थः ज्ञात्वाका
रणं पः परानिग्रहोपहिंसारूपमेव विचार्य दूरीचकारेत
त्यर्थः अपजनकाङ्कृत मदाविप्रिनाष्टिक्रामे ये ज
नानां काङ्क्षेप्रातेन अर्थ्यं प्रदरानी निजनकाङ्कृत
प्रदेहं हंसः प्रकारणानू घ एव आप्रर्य्यं कृजवान सख
श्रीपै जलेष्वकामितिविर्षः स्वस्य रूपसमं पराक्रमं द
क्षावीद्य आपिच मर्त्यावतर त्वं मानुषावतारं ह
रिमिव वीक्ष ऐहृ ईड्स्तुतौ लङ् वर्णयामास ऋव

तरत्नोभावोवलरत्वं यत्रांताङ्गावेत्वप्रत्ययः इंद्रवज्रो
पेंद्रवज्रयोरेवोपजातिः॥ १५॥ आभिरख्यपायाद्म
यंत्य सर्वलावण्यभाजः प्रापितेहंसीतताासाराजवि
कोचितसंगभीत्यान्वलेनराजीववनीयपैव॥ १६
यत्रापिसनंदम्रूपेन नूरपूर्णाः कुलांहंसकुलैरमात्यः च
क्रेण यचक्रेण समस्य नस्य सोयरखकार्य्ये व्यवसायर
साय:॥ १७॥ आभिरख्यपेत्रिप॥ रामपदे आस्वेसैंप
र्यपुनात्स्त्रीसम्सहान् दमयंतीकान्त्यातिरस्कुर्वी
यासीताप्रापिताास्त राजवक्रासाउचितसंगभीता
स्वाप्नोत्यैव वैनकाद्ववनलेनरा जीववनीवराजासोम

रा॰नै॰ रोहिण्यादिप्रियपत्नीको यः स राजवत् वक्त्रं यस्याः सा चंद्रान सटीक
३४ नेति कलितार्थः दमउपशमे हेतुमण्यंतः सावरयंरा
34 मणीयकमिति धरणी: विशामस्तनराज्ञीवपुष्करांभो
रुहाणि च शत्रादिरिति शत्रादिसंज्ञेस्तत्र पुरस्तुपरा
राज्ञ: हंसकुलैरमान्य: कथंभूतस्य राज्ञ: चक्रेणाप्या
केण पुत्रस्य तस्य सोयं स्वकार्यव्यवसायसाय: स
आतिप्त तत्र च श्रीदायस्य स: उत्तरपदे आनंदश्च
वोयस्य स्त्रस्त्रवर्णाच्छुताजदोगोत्तमपृच्छान्त: पुरोहि
तस्तत्रायाधिपायां गच्छन्तशीघ्रं किंभूत: हंसकुलै: अ
मान्य: हंसोमरालेसस्पर्धे वन्यासमेदापिकीर्तितघति

केशवः कुलं गोत्रे च संघाते कुलं जनपदे गृहे इति मेदिनी
हंसः सूर्ये: कुलेचे घाते हंसकुला: सूर्य्यवंश्याः तैर्न
मान्यो यस्मात् अथवा अनभगवह्वासुदेवेनापि मान्य:
मानसूजायां चक्रं चातीकमात्त्रियामीति कोषः कार्य्य
येव्यवसाया उद्यमास्तेषां सायोत: कार्य्ये भ्रांतिर्भ्रांता
पीडूतस्य: सर्वथास्यापि स्यकर्तव्यत्वात् अतः स्वरू
पे निकृतेना पानि पेक वचनेन वरामिति रूपमत्र वा धर्मम् ज
नकप्रीत्यो रुगमागत :धनुर्भंगानंतरं विवाहा निर्पीत:
ससैन्यामा प्रयच्यापीति हेम: पौत्रकर्म्माणि उद्यमेव्यव
साय: स्यान्निष्कयापि च पुरस्य पामाति रतिप्रेव: अथयन
तपदेव्याख्या रहस्सीता र:कामः एहिस रहसः सास्या:

रा.नै. स्तीति इह सीतामीता मनसा प्रपन्ना अतिकंदर्पभवन्मू सटीक
३५ र्त्तिपत्नीत्वमेव मनसा प्रागेव प्राप्ता यौगन्तीत्यत्राकारोपि
35 धार्वेतरं प्राश्लिष्यत इति दीपिका कौमुद्यामाहुः सर्वस्य
मनस्त्वात् नलोतिस्थायामीत्व इति रूपम् यपस्यामिरवा
नाम प्रोभिर्यादिस्यसुरः यात्यमयनीशराजेव क्वा सोचि
त्तसंगम्भीतात् कर्पभृता अपूर्वलावण्यभाजः अप
वसौदर्य्यभाजां नारीणां मध्ये यत्नभ्यात् करणामीति
निष्करणेयवरी एकत्वे वा निष्करणं भवति जातिः पदार्थ
इति स्वीकारात् भिदचो त्यात्या इत्यस्य वेअगहणमत्र
ज्ञापकं बोध्यं ग्रापित्ताविस्यातास्ति भोक्तिर्भवतीर

परइतिभाष्यम् चंद्रकलतानासाभवत्पत्नीभवत्तुयोग्य
त्वात् एलगंधे काकेनैव नलोनालमभ्याखियां क
मलवतीनलिनयप्यालमपिनलनामासी कमलव
तीरिप्यालीयासातवैवयोग्यास्तीतिभावः नन्वत्रा
हृत्रोघटकाः केः स्यादित्यत आह १६ हंसकुलैरमा
त्यः प्रमादितानंदः सोपनहुरभीमस्यपुरउपेत्य मल्ल
द्वारा पुरः स्फुरत्पदीविशेषप्रसिद्धः दोत्येन शतपद
मतैकसंख्यामवगाहते देवपतीनामपिश्रेष्ठः श्रादि
श्राद्धः श्रेष्ठवाची प्रथमस्याग्रेसरत्वात् स्त्रानंदपति
रूपेणवाचानित्यानंदः नंदयतेः पचाद्यच हंसकुलैः

रा॰नै॰ नैवब्रह्मयानमरालैः नमान्वोयस्मादितिपंचम्यर्थेव सटीक
३६ कुर्वीहिः उपेन्द्र गच्छतु कर्पभूतस्यतस्यराज्ञः चक्रेण
वलेन इंद्रेणतुल्यस्य कांडितेभूतस्य अयंस्वकार्य
36 व्यवसायव्यसायएव आत्मनएवकार्य्योयोगानिष्प
योक्तीतिभावः मदेकसाध्यंतस्यापराणामिति ध्वन्यते
युग्मम् योतकमणिरिमवेघात्र अतोपुक्तकोपः प्र
णेवाभिहितः तदेववक्तुम् मोमूत्स्पर्शश्वत्वमाजाप
य वांड्डलादिर्वाचां जिहि इत्येवं हंसेन ध्वन्यते ॥२७॥४ कामं
राजहंसोवचनंमहार्थविग्धमानंजजनेभिरामम् ॥
आराममृ नः प्रसादरामो मध्येसभंसजुनवदनीय

विशेषकं॥१८॥ सराजहंस इति॥ रामपदे सराज
हंसोजन कोनाम श्रीभिराम महार्थे वचनोनिगद्यमानं
जडमुखे स्फुरत्तर पदस्यादिचापाव्कोः शस्य हंसस्य
श्रेष्ठवाचकत्वं हे घन् रामनाम घे हंसामिवारिउपमि
तं वा घ्रादिभि रितिसमासः श्रीभिरामं सुन्दरं मनः स्थ
स्यापगंभीरं निगम दु रुसीवन्मेवित्यर्थः जयतीश्रीति
सेवतयोर्लिट् कथंभूतो रामनाम घेसमं सज्जनवंद
नीयः श्रीरामभूतोरामः प्रसन्नादकथंभूतोरामः
सज्जनैर्वंद्यनीय इति श्रीरामविशेषणमपि घटते म
ध्यपाठ देहलीदीपन्यायतोभाव्यं सवस्थते वादिभि
भिवादनकृत्योः वृतीयासमासः श्रीरामभूतउपवा

रा॰ नै॰ नत्वं प्राप्तः पारेमध्येयस्यावेति मध्यपदाद् पूर्वनिपातः अयं सटीक
३७ भावः श्रुतात् दयालेना ज्ञातेन च पितृजनकेष्वपीति मान
मुद्धामः अप्यनलपदे सरज हंसः हंसानां राजा महार्षे
वचनं अभिधाय मौनं सेवितवान् कथं० श्यामसु
रा सुंदरं मांसलोमानि सुंदररूपत्वात् प्रागेवोक्तं वेगमौ
क्ति वलैस्यमनीलचारुसितो विशुद्ध इति वचनात् नलस्य
प्रक्रांतत्वात् नलायेति शेषः मध्ये सभ्यंति व्रणालाय
यात्रासत्त्वोभूत कथं० आरामस्नातः स्नातो पदेशाद्धा
रात्वापापहारित्व शौत्यकारकत्वात् अतएव बोधात
त्वं प्राप्तः संज्ञानैर्वदन्तीयः स्यात् नमार्गे वसंतो यादि सा
लित्वात् त्रिभिर्विशेषकं नदवहन्नम् ॥१८॥ विदर्भः

प्रापिवि

विवि नायकेननरेश्वितः श्रासवेहारेकेरण स्त्रस्वपारिणय
हृएणंविसायमाभ्यदितिश्रीतियुक्तोवदद्यराम्॥२९॥वि
दर्भश्रीरिति॥रामपदे विनायकेनाविदर्भेः प्रापि वि
नायकोगराणपतोपीठकेदंडंधारके रतिहेमः विशे
षापीठकेन पताकांदन दर्भाग्रंवे गोपादिकःस्तो
त्रंपः विशिष्टादर्भाग्रंप्यापव्र वाष्ठीव्यरामावण॥
दयोग्रंपा ग्रहात घात दलकापव्र त्ताहृदयाराकेन
मः प्रात्रेत्यर्थः कर्पतेरोश्वितः पासन्न हारकेण
नरारणाम्नीशिक्षाजनकः मस्यपाप्ननस्यकेण हार
प्रापकेण हद्रहरण राघुलकातीरि ऐश्वरऐश्वर्य्ये तव

रा॰नै॰ प्रीतियुक्तः सम्मतिः ऋतस्य त्वत्पुत्रस्य पाणिग्रहणो सटीक
३८ चिरायकमासदिति वरादक्षरस्यं गत्वावदत्र देवेद्ध
38 नेवरश्रेष्ठेत्रिषु क्लीबमनाक्प्रियेइत्यमरः वरः
श्रेष्ठः पुत्रोयेषां रामो यस्य सः अकारोवासुदेवः स्मृ
तिरितिकोषः वराशब्दस्य द्वितीयैकवचनेवराम्
तिरूपमववोध्यं जनकप्रेरितो हमागतः धनुर्भ
गानंतरं विवाहो निर्णीतः ससैन्यामात्यस्त्वां मिल
यिता द्रुतं याहीतिभावः अथनलपदे व्याख्या
एवं प्रसादहंसवचनमाकर्ण्य पत्युक्तं तस्य देत
यस्यते यादिभवान्नदौत्ये प्रापकस्ताहिंगच्छकुण्डका

यंकरोत्यथप्रीतिप्रसादेहेतुः विनायकेन वीतांना
यकेनहंसेन विदर्भेः विदर्भादिप्राप्यःप्रापि चा
गाकेयननंदानाहूतेष्वाकृजिघासतानदात् गच्छ
ता दमयन्तीस्वयंवरतो उदक्तो उत्पाटिता कस्मात् विद
र्भदिप्राप्य जातामितिवृक्षकप्यास्तारितस्मगारे दूषपवं
कप्यातुसंघातम् कप्यंनरापीतः नलस्य प्रा
सत्तहारकेण स्नातापितवान्निप्रापि पार्थिवो
नयेस्त इत्यमरः विनायकोहंसः वरादमयंती
नवानावदत् स्वर्णस्यराशिः स्युघोषस्य नलस्य
त्वत्पाणीग्रहणाचिरायविलंबनमाभूदिति कपेः० ७७ =

४१

रा॰नै॰ ३९ प्रीतियुक्तः सवेपृथ्व्योरिति धातोः क्तप्रत्ययेन रूपम् सटीक

किंच कौंचसंज्ञायो गद्धतिमरालवचनंदलंसेए गादेवेन ललि

रवितमिदं स्वोत्कृष्टयावहरित्यसीतिभावः॥२९॥मे

मीगुरौरौगुम्फितनम्रगात्रिमायामेव कृतोपाल विधानशोभः म

यदीह रामोत्तितयो विदेहभूस्तेदेवसार्ध्येकमुपेतितान्यः

त्या॥३०॥मेमोमितिः॥रामपदे यदीहरामो मेमीति त

येत् त देवाविदेहभू सार्ध्येकमुपैति नान्यस्यात कथं सा

भूतोरामः आरामेऽङ्गवकृतोपाहविधानशोभः कथं

मेमी गुरौरौगुंफितनम्रगात्रि दृष्ट्वा रघ्यो किंस्वावेत्याह य

दिइह अत्रावसरे भीमा चकुंकरात एवयस्यसः मीमेति

नकः तस्यापत्यं स्त्री भैमी अन्यस्मान्नृपात्स्वप्नेऽपि
यस्य भीतिर्नास्तीति भावः ॥ हिंडुतिंडीश नामसीत्ताम
न्नपीस्त्री यश्चेत्प्रापयेत् तदेवसाऽपुरी विदेहराज
नकात्ता भूः सार्थक्यं प्राप्नोति नान्यथा श्रीसंका
शासनात्मायया नैव रामेणास्य संयोगमर्हति उत्कटवो
धश्चालितं तेषाम धैर्योचितं भवति अन्यथा तेव क
यं भूतोदयामः भवता हि ना उहाह विधान श्रोभ्मायस्य सः
भवता तत्र शीघ्रं गन्तव्यम् अतो जनकप्रेरितोऽहं
समागत इति धन्यते कथं भैमी गुणैः शीलसौंदर्य
दिभिः पुष्पिता मूर्तिर्यस्याः सा एवं विलंबेन कार्यं

रा॰ नै॰
४॰
40

येवगंतव्यमित्युक्तंभवतियानानंदेनमुनिना अथ्यत सटीक
लपदेवारव्या हेराजपुत्रियदिवामितिशेषः इत्याम:
३: कामस्तमापिहिंतिसौंदर्यैरण्त्वाउपनीयति इह: सर्व
सौराममय आतिस्उल्सोनिल: आत्मपुरांतिनयेत् प
रिसीधग छेतस्भीमस्यापर्त्यंस्त्रीमेमीतांविवाचाए
वितयेत् गदेवाविदेहम्: पंडासंवेदनांविदेतिप्रा
चाएव: विद्याबुद्धेव छत्रव्यापार: क्रियामात्रयो
यातीविदेहा: नीतिशास्त्रपारीयास्तेषामियंभू: म
सार्वकर्मेमहात्मत्वमुपैति नान्यथा अन्यस्मैत्वां
ददस्तोमीमोबुद्धिमांधलोके चकायिष्यातिइतिहार्दी

भिप्रायः कंपंभ्रलीनलोलाम भ्रावलादीन्नः भवत्व
तोद्वाहविधानक्षोभः भवत्याकृत्वाकंठेमालाप्रक्षेप
णास्वयंवरेउद्वाहविधानस्यक्षोभायस्यसः सर्वे
ताम्रोवान्तिमात्रेपुवङ्गव इतिवाल्मीकिवचनं भवत्या
कृत्वाधृविकृत्वाधृतिरूपातिष्ठ्यातिवोध्या कंपं॰ यो
गुरयोरुत्फितमूर्तिः श्रा एतुसमीपयोरित्यमरः श्रा
सालिकपकालेविवाहस्तवयपसस्यातृप्यापत्नी
यं त्रिष्टुप्जगत्योरुपजातिः प्रस्तारभेदवशाद्वे
पाछंदसोपितित्वे ॥२॰॥ स राजहंसोपिविग्रहीतसांद्रे
स्मत्रकजोयीवागुरमांडगाम॥ विहायधैसारवचरवेहे

वनमोविमानैरिववीतिवर्षैः ॥ २१ ॥ सराजहंसइति ॥ 

रामपदे सराजहंसोपिपुरमाजगाम राजश्रेष्ठोद
धारथ्योपि पुरीमिपिलामागात् कथंभूतोराजाग
हीतसंवित् स्त्रीसंविज्ञानसंभाषाक्रियाकारांजितनाम
स्वित्यमरः क्रियाकारः संकेत इत्यर्थः तथाप्यवाप्य
वृत्तिंपरस्तत्प्यत्तिसंभ्रमजगामेतितात्पर्यार्थः कथं
सन्तकंजोषां संतस्तकायास्मित्संगोचमस्तस्यघात
क्रान्त्विचमतयोयत्र सन्तकंजुषंते इतिसन्तकंजोषा
मर्पक्रियघच अस्यांसतीतिपूर्वविशेषणं कुतर्क
प्रयर्णांयत्रास्वत्रापिनास्ति किंमोहः नकिंकार्यइत्यादि

नृपः ना ह्यश्रींनगरीं नभोविमानैरिव वीतिवर्त्यैः न
भस्त्राकाशं वेगेन गन्तव्यमाने इव भासमाने घास्तुः उत्प्रेक्षाल
कारः नरसो विशेषेण सामानं येषां ते वीतांस्तुरगा
णां वर्ध्याः प्रेत्यालैरश्वै रतिशीघ्रं जग्यामसपरिच्छ
द इति भावः घोटके वीति भरक इति कोशः केवल
इव विहायसा खेचर इव उपमालंकारः शब्दालं
कारस्स्पष्टः काव्यप्रकाशे स्फुटीकृतं अपनू
लपदं व्याख्या सराजहंसो ब्रह्ममरालोऽपि सन् कुण्डि
नं नलनगरीमाजगाम विहायसाकाशमार्गेण
इत्यन्वयः कथं० गृहीतसावित्र अवश्यपन्नस्यैव तम
त्व=

या॰ नै॰ लस्यवरणं कर्त्तुं हि इति दमयन्तीनः प्राप्याति: संदेह सटीक
४२ संकेतः सांधिः संकेत इति प्रागेव व्याख्यातं कञ्चुरवे
वरहृत्त्वनागरूडइवकैः साकं नैः स्वकीयैर्हंसैर्वाध
42 वैः साकं कैरि वनभासि विमानैरिव व्योमयानैरिव
विरचितविमानत्वात्तेषां वीनां पादिताम्यमीतिप्रति
नेतयातेनवर्ण्यतेः प्रेक्षाः संडीनोड्डीनादिपरिसंता
नैः सह तितिरिणलितो यः विशेषणसमस्तं वेवकुलम
हसाहंदः शिशपाशिंशपावृक्षइति प्रयोगगज्ञाय
ते इतिभाष्ये भगवदाख्यानादीनि विपर्ययपरतिपार
तो जात इति बोध्यम् अत्रोपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोरुप

जगाम॥ २१ ॥ पुरस्क्रियां तस्य यथाविधानं विधाय
हंसप्रवरस्य राज्ञा गवार्त्तां किलाचूचुददप्रमेयं स्वसान्य
वचं मरणासेव्यमानम्॥ २२ ॥ पुरस्क्रियामिति॥ राम
पदे राज्ञा अप्रमेयं दशरथं वार्त्तामचूचुदत् किल किं
कृत्वा हंसप्रवरस्य तस्य यथाविधानं पुरस्क्रियां वि
धाय कथंभूतं दशरथं स्वसान्यवचं पुनः कथंभूतं म
रणासेव्यमानं प्रकरणात् दशरथः प्रक्रान्तः वार्त्ताफल
मप्रमेयेत्यक्षरः कपालमित्यर्थः चूडिः छायायामपि
वर्तते क्रमपीदमचोद्यं चोद्यं यतः महाभाष्ये तत्प्र
त्ययस्य छायायाः प्रयोगात् विक्रमादित्यात्प्रमाणमप्यावर

न० नै०
४३
43

अप्रमेयं साकीलिङ्‌चेतिहृप्रत्ययः हंसः सूर्ये मराले सटीक
चहंसोजीवात्मनि स्मृत इति यादवः हंसानां राज्ञो
प्रवरस्य श्रेष्ठस्य तस्य पुरस्क्रियां पूजां विधाय हात्वा
कृपालेप प्रभृति तास्य पर्य्यायः वरः स्यद्धिकारू चाति
पदेयत्र आतिसत्यवचनामित्यर्थः गरणेनसेनार
समूहेनसेव्यमानं आराध्यमानं अपुनलपते
राजानलस्तस्य हंसप्रवरस्य हंससमूहश्रेष्ठस्य ते
स्य समूहकृत्यरणा यथाविधानं विधानमनतिक्रा
म्येत्यव्ययीभावः पुरस्क्रियां पूजां विधाय वार्तिकल्पा
सम्पद्भुवस्त किल ब्राणप्रसिद्धं अनुपमं सत्यवादिनं

॥ रोतं हंससमूहेन सेव्यमानं म्रन्वीपमानं उपजा
तिवृत्तं ॥ २२ ॥ गुरुर्वसिष्ठः करपल्लवेन पुत्रकं वैवाहिक
वर्ष्यादिष्टे ॥ वावर्त्तनं साकुलपूर्वमेव व धृतपेत्याह च
त्वां विदेहः ॥ २३ ॥ गुरुरिति ॥ रामपदे व्याख्या चतुर्न
विदेहस्तामित्याह वसिष्ठे गुरुः स्वयं वैवाहिकवर्ष्यादि
ष्टे सति वर्त्तिन अर्थविधावाधिमात्रिकपरिणाम इत्ति
भाषाभाष्ये स्फुटतरस्याः करपल्लवेन श्रीराम करपंक
ज पुत्रकं विवाहदीक्षितानि वैवाहिकाः धाष्टीकरम
लादिभि णाज्यादिभिः शास्त्रोक्ताः सतिताहृश्च वर्ष्यैर्वि
वैषैर्वेसंपैजपत्रदिष्टे कालेप्रयस्ते व धृः सीताय घर्ज्वे
॥

रा.नै.
४८

44

गानंतरं वा वर्त्तनं पूर्वमेवाकृतं कृत्वा एो वाग्रहणं कृतुधातो
राघवयवमिश्च इत्याचार्यः अनेएवं दृतेनकृतवान् तावि
त्यमरः अवसीदितिमालयेतिभावः हेनृपेतिसंबोध
नेजनकीयं भाणीयात्खिलंवोपिममतास्ति घटकताम
वदंधीतेतिभावः अथ नलपदेव्याख्या वयुनाविदेह
स्तमाह वेःपादाग्रोदेहोयस्यसः आहेतिवभूव त्यर्पयंच
यंवर्त्तते हेनृप वसिष्ठः सुमतिः पुरोधाः अतिशायेन
वष्टीवसिष्ठ इत्यतिशायते इत्यन्वयः गुरुर्महान् गु
रुतिथेकादिकारपित्राहोस्तरमंत्रिणिा द्विजेरालघुनाः
अपिगुरुर्महतिवाच्यवतः इतिविश्वः महान्त्विद्यान्स्मति

सटीक
(तप ऐ
र्येक
ने हूर्वध
को: २)

रिपर्थः त्वीपकारपल्लवेनत्व दीपकारपल्लवंकुत्वक्व पुर
जिरयोगे लोट महंतत्त्वावाङ्मितात्वाधीयध्यातल
मेवत्वयंवरे वरिष्यामिकुरुथांतरनामग्रहणमपित
करिष्य इतिप्रत्यलपत्त साश्रेयः परंब्रह्मैवा दशी कथा:
रधंगमनमात्राविलंबोयंपदार्थइतिभावः ब्रह्मया
नत्यात्कामरूपिनातस्य संप्राप्तिर्विदेहत्वंस्वीकृत
मितिद्योतयितुं विदेहपदंप्रादिष्ट ॥२३॥ सज्जालपादः
परस्मा जगामम हेनलो घोररणतोभ्ययासीत्रगु
त्रांतरेदेवत्रयाधिष्ठिताकं कुकास्यदंप्रापजवेनाजि
त्वत्नु ॥२४॥ सज्जालपादइतीति॥ रामपद्दे सज्जालपात

रा०त्रै० ध्रः परं आजगाम अनलः सन् घोररूपो महे अभ्यया सटीक
४५ सीत् तत्रांतरे लोके देव ऋषिभ्राजिन्वन् शक्रास्य
45 दं जैवेतप्राप जलघातने आलंघातनं तेन स हवतीति
इति सजालाः। हिंसायाः तमसाद्यस्ते कृपादेयस्यसः
रतो मृत्युस्यपादप्रहार दानतमः श्रीवासुदेवो रामः
परोपितरं हृत्वात्मो नराः परा इति त्रितीयकांडे
रूपालनहृदयोः पिपर्ति पालयतीति पितरः पो
षकं पितरं एवमाजगाम् स्वकेतादागतं प्रत्युज्ज्ञा
भेत्यर्थः ततो नलः समर्थो यस्मात् अलंभय
रो पयर्थी ग्रिवारेण अलतीत्यलः पचाद्यच् नो

ग्लोयतः धोरणेनेति धोरणनः भ्राद्यादिभ्यउप
संख्यानं वार्त्तिकेन ल्युटि याप्येत्तासि प्रत्ययः सर्वस्या
धाहनयानं युग्मं पत्रं च धोरणमित्यमरः वाहनेन
महेविवाहोत्सवशालायामभ्ययासीत् अगमत्
स्यपरिणायार्थमिति तात्पर्ये तच्चावसरे देवो राजा
दशरथस्य कराविविशिष्ट कृताकं नाविधत्ते अकं दुःखे
यास्मिन्नसः नाको ज्ञानपूरणः बुधानंदास्वादं तेज
नकं जित्वक्षीरण मत्रु ग्राक्रोस्पदं इंद्रास्पदं लब्ध
स्यात्रं श्रास्पदं प्रतिष्ठायामिति पातुलं उंवाहस्यातंश्रा
पदृष्परशष्पवक जितिविश्रीणाते जित्वनश्रीणापत म

रा.नै. ग्गा
४६ ष्वनलपक्षे व्या स जालपादो हंसः जालपादो मराले सटीक
लो स्यादिति हैमः जालाकाराः पादा अस्येति स हंस उ
46 त्कृष्टपरं ब्रह्मक्रमणात् ततश्च महेन नलो घोरणतो घो
रणेन घोरणायाम हस्व लघ्वापेपंचमी महे विवाह न
शालायां स्वयंवरे अभ्ययासीत् ततोन्तरे देवकृषा
षिर्नारदश्च समासेप्यर्षयं प्रकृतिभावः अत्यकशवि
जवेन वेगेन ताजिन्वत् प्रीणयत् नाकोतिरं तरसुखं
अकंपापेचदुःखे चेतिविश्वः ततश्चारात् पातीति
प्रकृतिभावः शक्रास्पदममरावती प्राप ऋषिवद्
पजातिर्वृत्तम् राजा भट्टारको देव इति कोशः २४

॥ अष्टपुजाद्रिस्तुरगं धमाल्यैर्देवं मुनिं संविधयाप्यपाव ना भैमीस्कुरंती प्रभयात्रि सर्वा जिष्णुर्विविव्द यतितेन । किं वा ॥ २५ ॥ अष्टपुजद्दितिः ॥ रामपदे भक्तिसर्वः जनम कः ज्ञात्वा विज्ञात्वा न सप्तत्यासर्वा नति ज्ञात्वा ता जनकः ॥ विष्टर गंधमाल्यैर्यथावत् देवं दष्टारच्यं मुनिं वाशि ष्ठं गुरुस्तेषां संविधया साम स्याम धुपर्का दिभिर षू पुजन भानर्ह षू अष्टपुजायां चौरादिको धातुः ॥ चेड परोपोरूप उत्तरालिकारेण भ्रातृयेति लघं जिष्णु स्तुष्प्रत्ययांतः रामप्रभया कांत्यास्फुरंती भैमी सी ता भीमीर्चिस्यसनभीमी जनकः तस्यापत्यं तस्यपद

मितिवाग्ग टिट्ठाग्गजितिडीप वाज्वधारप्रो प्रश्नोवा विवो सटीक
कुंपरीरणेत् नपततोकिंपतीप्रयत्ने एत्वावाधिलंवोत
कर्त्तव्यः इत्यग्रातिवर्त्ततमन्याप्यामितिभावः अ
यतलपद्मे जिष्णुंपुरंदरः जिष्णुलेखर्षभः शक्रइ
तिवचनात् यथावत् नदर्हमिति:सांविधया वि
धाविधौ प्रकारे चेतिकोशः विष्टरगंधमाल्यैः विष्ट
रश्चासनं गंधश्चंदनं माल्यंमाला एभिरुपचारैर्देवं
मुनिंनारदोपि अपूपुजत् अत्रचउत्तरालंकारेण
नचाकिंवदध्यमाराणामहं जिष्णुःपुरंदरोभवान् अति
सर्वोत्कृत्वा प्रभयास्फुरंतीभैमी वाप्राद्वःकेदो नि

ग्र० नै०
४७

47

मतानामनेकार्थत्वात् विबोढुं नयततोकिं आश्च
र्यमिदं इंद्राण्यपतिवफल्गुरूपया किंभवति यदिद
मयंतीश्वर्यं वरं नलमभसेतर्हि त्रिलोकीपत्यभिमानि
त्वं तव क्व पर्याप्ति वेति ध्वनितम् एवंविद्धाम् ॥२५॥
आनंदशब्दोत्तर आह सौरं वचो विलंबन मयत्कल
यतेया जितो विशीकोऽस्म्यातविलोकितुं वैवाह शाल
महरिःप्रतत्वरे ॥ २६ ॥ युग्मम् ॥ आनंदेति ॥ रामप
दे आनंदशब्दोत्तरः शत्रानंदो नाम सौरं दशरथं
तात्रिवयुक्तामन्यसदृशाधिकरणेन पर्यायपर्यगति
रितिभाष्यात् किमाहेत्याह आविलंबमस्तु विलं

रा॰नै॰ वाभावोस्तु कार्य्यैरिति सूरसादृशासे जितोर्विद्रीकांसी सटीक
४८ तांविलोकितुं द्रष्टुं नघलक्ष्मैतिकयं वैवाहमुद्दि
श्येत्यध्याहारः तयोरेत्वरया जगाम ॥ अप्तनलप
48 दे भ्रातं दधर्मोत्तरः सत्यं ज्ञातमात्रं दंब्रलेतिश्रु
तिः भ्रातं द्रस्यपीत्कृत्सा रव्यत्र लारणः शावदउपसर
गाद्यविष्कारेच शावदतं शावदः भावेपत्र अवैतव
लतामकीर्त्तनमेव उत्तरं यस्य सनारदः सोरसुर
शामीपं तस्येदमित्यण् [illegible] स्वल
र्योदमयंतीविवाहलग्ने कालविलंबप्रोद्भंगमयत्
तापयत् वचश्चाह सर्वोत्तिव वनमुञ्जगारेत्यर्थः

सुरराट् इंद्रः त्रितोर्विप्रीकांतानां विलोकितं वैवाहस्था
लं विवाहकर्तारो भूपा वैवाहाः श्रोत्रियेभ्यः अयस्य वैवाह
नां स्थानं स्थालं वैवाहस्थालं विभाषा सेनेतिनपुंस
कत्वे ह्रस्वत्वं बोध्यं उद्देश्यपेत्यस्यार्थः आहारः प्रस्तरस्वर
त्वरया ऽत्राजीदित्यर्थः कृष्णः हरिः पद्मादिसहितः
उपलक्षणं तया व्याख्यातं कान्तीतिः सहमाजौ री
तिवत् विष्णुपूजागत्यारूपजातिवृत्तं २६॥ आमो
दवासलंपवतेः शिषे वेस्त्वः कौस्तुभोड्डांतपड्डाधिरेफः॥ आमो
तिष्कपीवानलक्ष्मानतोन्नदाप्रियासमदनागतन्तुग्वतेजाप
२७॥ आमोदवानितानि॥ रम्यपदे स्वः कौस्तुभोड्डांतपड्डधि

कौष्ठमं=२

रा॰नै॰ रेफ आमोदवान् पवनः तांश्रि ये वै कुसुमानां समूहः ॥ सटीक

४९ कौसुमं तस्य समूह इत्यण् स्यगस्य मोदारपारि

49 जातं तद्घ्राता: पट वो गुंजन्तः वीणायायास्मिन्नः प

वतो वायुः तं रामं भगवं तं चूवरस्तं तदा सेवितवान् गो

ये इह सेवन्ते लिहः उग्रतेजा वाति प्लवेत तदानलेवैवा

हि के ये ज्वलन्ति सातिशातिपक्षपक्षीः सहायतामातन्तो

त वेद वाक्यैः रपरि त्यागं जे तत्पर्यन्तं श्रियाया प्रका

रेत्यर्थः घातिपक्षपापकशोरितिरुट् ब्राह्मणादित्वा

त्ष्यञ् षित्वात् ङीप् आस्थिपाभिस्थ्योतिसंधामीति

द

वचनात्॥ प्रातिपदिकग्रः सहायैरस्या छात्त्री हर उरेण
योरिति विग्रहः कथंभूतः प्रियासमन्वंगतः अत्र च
लग्रं प्यंतंतरं मंडपे हायते आलइति भावः प्रियासी
त्तातस्याः समन्वंगत्यन्वंगतः प्रातिपदसमतुष्यो
दकः इति समासांतः अथ च लपदे उग्रतेजा कल
हंदस्यतदुपयोत्यं प्रातिकक्षीमानतोत्र वकार
हंदेन त्वमेवासत्कामव्यापावारणायगछांतः प्र
तावि घयामद्यपाकोपि जनोत हृदयेयुक्तः कथं
प्रियासमन्वंगतः आमोदः सोगतितिर्हरीतिकौ
घाः रवः कौसुमादिविशेषकरां कपासोदर्घ्यघा

रा॰नै॰ तकं पदछयेपि तुल्यपरिकरालंकारः त्रिष्टुप्जगत्यो सटीक

प॰ न्योरुपजातिवृत्तं बोध्यं ॥२७॥ नारदस्य सो गोचरेऽ

वहारं पर्यपुर्वीत स्वयमेव तत्त्वा ॥ विहायत्तां किं जग

दीश्वरे रसंपद्विवां महत्त्वप्ररोचिं ॥२८॥ नारदस्यो

॥ रामपदे तत्र शालायां प्रक्रांतत्वात् सर्वं सज

तकः कन्यापिता प्रविषयः एकांतत्वात् हारं

पर्यपुर्वीत. भक्तोवीत हरेर्नामायगणस्यावतो

रं नारदाघुतां रामं वारीं तत्वातित्यर्थः इत्यादहवो

तेरालकारेणातहेत्सवेधामविधा यजगदीश्वरेण

संपर्च्यतं संयोगातात्कांकोवामः प्रतिकूलकारी

त्वकं पुरुषांतरं गच्छेत् आत्मसहेत्यर्थः तस्मादु
चितकारित्वं संप्रतिममैवव्यक्तं किमन्यत्कुत्सित
मेव अपवलपदे नारस्यराद्रिवर्गस्य राजमंदि
गोचरो तद्वृत्तं विपर्यासत्वल त्वचकन्याउरस्वयमे
व हार्यश्चेद्दृचरितं पर्यभुवीत पुनः पुनर्वरणीया
वक्रोतेऽगदीश्वरेणासंपचितां विहाय कोवामोऽस्मि
देमेसंपचितं ह्लोत्र चरेत् तकोपीतिकाकुर्व्यायस
त्रिलोकिता येनतस्यचोपातितासहतं दत्तादिषु
रस्यसेवयमानकाः केवराका इति भावः वातिश
यः एवं दुवारास्यमनसासत्यवादिः वंघातितं ३५

रा॰नै॰ ५२ जातिवृत्तम्॥२८॥सखीसहस्रेणसमन्वितांतां वेत्तोहस्तौ
मपिवैवुधस्यां अनन्यचित्तासमवेद्यमोन्यगेत्याचक्ष
जिह्मसपरीत्यतत्र॥२९॥सखीसहस्रेणेति॥रामचहे
तत्रसपरीत्य अनन्यचित्तांजिह्मंसमवेद्यतांतान्य
गेत्यचक्ष कथंभूतांजिह्मंतांयथान्तरजघनशीलां॥
कर्तरिक्षप्रत्यय पुनःकथं॰सखीसहस्रेणसमन्वि
तां पुनःकथंभूतां वैवुधस्यापिवेत्तोहस्तौ अपि
मितिशेषः॥अगतिंपरीत्यपरिक्रम्य अन्यत्रराम
विनानास्तिचित्तंयस्याःसा ईदृशींतांवीक्ष्य अन्य
गमिनसापिनात्मनीति अचक्ष वार्तिडःदृष्टांतोपित्वा॥

51

नेहृस्मा विचारयामास तडिद्रूपं विबुधानां समूहो
वैबुधं तस्य तडिद्व[illegible]तमानानाविस्मापकरूपां समवेद्य
तृताविमनसा रामस्तदेतिभावः नलपदे सपरीत्या
नत्र इंद्रादिस्थाने परावृत्त्य स्वकल्पगास्यनास्तीति जि
ज्ञासुमिंद्र स्वचक्षकथयामास वादिड़ व्यजनयां वाधि
कर्पदयंतिड़· नैदर्शितं किं कृत्वा स्वात्मनाचिंतां
समवेद्य नात्मनाचिंतं यस्यां सेति बहुव्रीहिः कथं
भूतां विशेषस्यापदं प्राप्तवत् कन्यामुरता हंगन्तुमि
पामयाहद्या मां विहायेंद्रपत्नी भवति चा यस्मान्नृप
ताजीगाराघुम्मान् मामेवाहरणीतेति तात्पर्यार्थः

रा.नै.
५२
52

अभावेन यत्नो नापि मारसमा लेववारसे मायावदो सटीक
वायंतिषेधार्थेमरेरग प्रतिपादितः स्वेरादितिपात
मत्मयामितिसत्रैमत्नोरमायांदीदितान्नापि व्याजऊः
मात्मगातात्यगेत्यर्थः ॥ त्रिष्टुप् जगत्योरुपजातिः
॥२८॥ हरेविजानीहिनरस्यवक्तं प्रातिष्ठ परत्वंहतवा
नुयपाहं ॥ उजिजिषास्यात्मनसः कदाचिन्नैवास्ति
मेकोस्तीतिकत्वच्छ ॥ ३० ॥ हरेरिति ॥ रामपदे पुत्रा
रामोजिहसुंरूपेरणहीजित्वरींसीता प्राहहेहरेः हराव
प्राकारिकाचासौ ईलिद्मीरिव ततसंबोधनम् हेहेः
मघश्रीकार्तैर्विसीते नरस्यवक्तांविजानीहि ततये

पचाद्यच् नयत्तस्यमेवतंचारित्रंविजानीहि यथा
हंवह्निसमीपेशावच्यानकार्थं प्रातिष्कशाद्वं सर्वस
सहचरोभाविष्यामीतिकदाचिन्नेमनसोस्यात्तवउ
जिक्रियानादस्ति उजउत्सर्गे जिहासा इत्यर्थः सन्तं
तादघस्यय: केनहेतुनाकौस्यातिकत्वबुध्वा कुस्य
तितिकृतिःशात्रामित्यमरः कुस्यातिःशीलामस्य
कौस्यातिकस्तात्वम् कपादित्वबुद्ध्वा रूपसाधनंप्राति
स्वशब्दस्यकोषाग्रभागवदर्शनम् भ्रष्यनलप
ते ह्रासचेतोहास्यहिसिलोकीशाबलदमीर्पस्पसशति
तत्संबोधनंहेहले: नास्यमेवतंसाधसाद्युविजानीहि

रा.नै. यस्याहं तव प्रतिपक्षशत्रुं वार्त्ताहरत्वं कृतवान् दौत्यमि सटीक
५३ त्यर्थः स्वयं देवाक्षेत्रज्ञानीषे सर्वसाक्षित्वात् सत्यम
सत्यं वा अस्यादमयन्त्या मे मनसः ऽजिज्ञिषातेवास्ति
53 प्रतिसंदेशं भवन्तैर्वाच्यं किं करवाण्यहं कालत्रयेपि
मां विहाय पत्यन्तरं न करोति मम तत्र को दोष इति भा
वः प्राग्वद्गतो ॥३०॥ तस्यां सभायां समलंकृतायां ग
त व्यलीकस्य पतिर्मतानां सकौतुकास्ते स्मरपार
लिरास्यान्तोपितिरामान्यस्मान्तिरास्यत् ॥३१॥
तस्यामिति ॥ गतव्यलीकोपरामः समलंकृतायां तत्
स्यां सभायां स्थितिं प्राततान व्यलीकं त्वा प्रियेतरत्वं

तिरभसः गतोव्यलीकोपन्नः सत्यवादीरामस्तस्यांसम
यांस्थितिमवस्थानंचकार तदस्मीरामाविवाहोत्सवद
र्शितायसकौतुकारसस्यपालिरस्थानं पालिःस्मरसंक
पातिष्ठतातीनीकेसरः तापीसीतोत् त्सपस्यापत्यः
स्त्रीरामपसरस्रात्विवास्यिनात्तागायात्कृत्वारामसेवा
कृपीतोतिसत्यपाशेनवक्रमङ्कतोरसः उत्तमालंकारेण
सर्वेषांसीरायोलभ्यतेऽलंकारस्यैवतमाहश्रीधाक्ति
समुत्पन्नइतिहेयं शमशब्देनाभिरामःसुंदरोनलए
वकोशः सुंदरवावीसगोवदर्शितः एवं द्वंद्वलक्षणौपि
समानतया प्रावहुत्तमा॥२२॥छंदारकाशास्त्रवरःसप्तव

रा॰ वै॰ ५८

54

रः सौरीं प्रतिश्रुतिमिपरा द्विवर्णाभ्रा हृयेवगंतुं समित्रः
प्रतीह्यैः संप्राप्य स द्योतक मेत्रत्रेच्छः ॥ ३२ ॥ वंदारका
प्राप्नवदइति ॥ रामपदे सपावकः प्रतीह्यः समितो
गंतुमियेष दूत्रपवते भ्रहल्यायाचतः सरामः सर्वैः
यांपूज्यः पूज्यः प्रतीह्य इति कोषः समितः सभा
तः गंतुमयोध्यां इति रूपेव यद्वासामितप्रतीह्य
इति भाविसर्गः पाठः संगतपूज्यः दृशास्यवासिष्ठ
दिसहितः कथं वृंदारकेरू पिलक्षियेरापि वृंदारकोमु
रव्यावितिकोशः भ्रमाभ्रावराश्रेष्टायस्मस इतिवे
हुब्रीहिः किं कृत्वा परा द्विवर्णांश्रेष्ठवर्णां सौरीं दिस्यंद

कृ

मित्यत्र सूर्यप्रभाभिर्वप्रतिफलत्य संगी त्य परि
रणीयेतियावत् पुनः किंकृत्वा सघोतकं प्राप्य उ
कोतेच्छो महेच्छैः सत् कुंजरदासीदासादिकृतंजनक
दत्तं पारिबर्हं संप्राप्य स्वयोग्यमिति तात्पर्यार्थः यौ
तकादि तु यद्वधूपक्षदापोहरणं चतादिति त्रिकांडः प्र
पत्तलपटे वृंदारकेभ्यः इंद्रादिभ्यः संनिवेशेभ्यः प्रप्र
श्रवः नानावरान्प्राप्य [illegible] एवं सत्य सत्स्वात्मक
यामिः पावकः कलिदोषघ्नः संगतपूज्यः रुद्रमत्यादि
पूज्यः शांतिं पयघ्रपुरीमियेय [illegible] पूज्यपवन सफुल
किंकृत्वा परार्घ्यवर्णाभोरी सूर्यप्रभाभिर्व दर्शयंती

रा.नै. प्रतिष्कृत्य अंगीकृत्य विवाहात्रयोः किंकृत्वा उत्कृतेच्छुः सत्कैक
५५ सद्योतकं योग्यं पारिवर्हं संप्राप्यैत्यर्थः पूर्ववत् त्रिः
ग पुरू जगत्योरूपजातिवृत्तं ॥ ३२ ॥ पदं स्वकीयं त्रिदशाः
समीयुः पुरीं निजां दैत्यरिपो पतिः प्रजानुखेन त्रियोजनं
पावद्ससितवातपं तनतस्य पत्तैरुपदंस्पतिता
धाविता ॥ ३३ ॥ पदमिति ॥ रामपदे कोलकह्दपहार
त्रिदशाः प्रसन्नाः स्वकीयं पदं समीयुः इत्यागतो निति
ड: जग्मुः दैत्यारिपतिः निजां पुरीं प्रतस्थे यावत्रयो
जनं पथ्यं वाट: पथ्या पथ्यमार्गधातीति त्रिकांडशेषः त्रि
योजनतामिति पाचादित्वात्र पुंसकत्वं पथ्यशब्दोकमहा

मार्गमतीतवान् अतिवक्राम नाकसपत्नैरुद
ञ्जंभताध्वनि बहुभिः शिष्यैः सह परम्परामेरगमुख्ये
न च उदञ्जंभतप्रकटीकृतम् हंस बहुवचनं सर्वेषां
मदज्ञाकरत्वात् आपन्नलपदे नैरुह्यादयः पदं स्वां
पशुः दौर्लिपातितलैः निजां पुरीतिष धराजधा
नीं प्रतस्थे यावत् त्रियोजनं पथं अतीतवान्
त नाकसपत्नैः त्रिविधैः स्वयं वैरातिरस्कृतैः अधनि
बहुभिः समेत्य उदञ्जंभतप्रकटीकृतम् द्विपदं बहु
दोपलक्षणां बोधकम् नलपदे स्वयंवरसमाजे नृ इङ्गा
शीमस्मीकरोतीतितात्पर्यत नलत्वनैषीत प्राग्वहूनां

न्य

रा॰नै॰ ॥३३॥ खरोधकः कार्मधनुर्विकृष्य खरवाणेन सैन्यैरनुगम्य-

५६ मानः॥ सत्यावकदात्रियाजित्वरस्य सस्पृष्टपात्रेण गामं

व्यतानीत्॥३४॥ खरोधकवृत्ति॥ रामपदे दात्रियाजि-

56 त्वरस्य कार्मं धनुर्विकृष्य केन वाणेन तदीयकूवयानरो-

धकः सत्यवचनं कारीतेन परशुरामे रायसंस्पृष्टपात्र-

स्पृष्टचरणाः सन् गामं व्यतानीत् किंकर्यात् सैन्यै-

रनुगम्यमानः त्रिःसप्तकृत्वः दात्रियजयश्रीलब्ध्वा

प्रेपामस्तनंतर्जयामास वैस्मवं धनुस्तद्धस्तादाघस्मा धि

रोप्य तदीयस्वर्गमार्गरोधकोदप्रशराधिरकेन वाणेन

तात्पद्भुतकर्मपदाकरोत्तदा तद्वरणस्य जामदग्न्ये-

जिह्वाय एवं रामायणकथोत्तरालंकारेण व्यज्यते
स प्रतीतिं स्वर्गमार्गपारिघत्वं विधायरामं श्रुमोचना
त्यपेति ध्वन्यते एतादृशकाव्यस्यैव काव्यप्रका
शे उत्तमकाव्यत्वं दर्शितम् तत्प्रयोजको हेतुश्च
तित्जकास्यां कर्तरीति निषेधस्यानित्यत्वदर्शी
नापराधरोधक इति समासः हेतौ इत्यवसेयम् अत्र
तत्पदे येदात्रियमागै तिवधोत्तरस्य प्रहृत्तौ माणग
भीरकसतल: स्पृष्टवरणा सत्र निवधधुरस्थानिगमं
वचार कपं दात्रियाजितवर: सत्भावकः तेषांतत
त्रियारांगाम धेकश्च तद्दिग्विजये सर्वेभ्यः श्रेष्ठः तत्

रा.नै. श्रियश्चासीत् तं बुधागरहीत चरणं नत्वाज पदा सटीक
५७ श्चापपमकारपत्तेन सत्यंश्रापपच्चात ष्वयोरित्य
57 मरः धात्वर्थेणिजाउपकचवार्तिकात् स्वर्गते
तिजात्यारवायामितिस्वर्लोरास्वर्गोरित्यर्थः जे
ता वैकवचनं जेयक्कुसदेवनं कंकार्षसास्पदे
वतेत्यमर सैन्यैः सहहन्तुं हर्षविधायतपः सा
मर्थ्यैतिताजित्वा स्वर्गप्रतिज्ञगामेतिभावः इंद्र
वज्रोपेंद्रवज्रयोरुपजातिः ॥३४॥ लसत्पताकं
नगरं प्रविश्य जैत्रो धनुष्मान् भरतानमग्रो
ज्येष्ठाग्रजन्मा भव नीयरूपाच्छश्रावि लोकं प्रम

दं परापन्ना ॥ २५ ॥ लसदिति ॥ लसत्पताकं नगारं प्र
विश्यमानः प्रणनाम स्त्रिय एव श्वश्रूर्ज्येष्ठ्यासीता
ववंदे तामङ्कुलीयस्यांतां विलोक्य प्रमदहर्षं प्र
पन्न स्खलभत गुरुणीं ष्यकाति पित्राद्याभाविन्यमरः
वौ तौ गुरुणवचनादिति वाङ्गीपद्धर्वाः गुरुः रूपहर्यं
तामिति सीतोपलक्षणं दुर्मिलादयस्मान्तपाव
कः स्वकिन्तरसर्वाहिर्यस्यानलन्तरिति भावः प्रथम
लपदे सततलोपिता हृष्टां नगारं प्रविश्यमानः प्र
णताम वीरसेनपत्नी शान्त्यावक्रासानीति घोष्यते
ताः प्राग्वदेवतां दमयन्ती हृष्टाजनरोहरीति त्यात्पक्षी
र्वः

रा॰नै॰ यं द्रुवज्रोपेंद्रवज्रयो रुपजातिः॥ ३४॥ पुरस्थं परमात्मा सटीक
५८ नमाश्रयं गुणेन येन श्रियो सेव्यमानं कदाचिन्न यो
58 न॥ विभीतभ्रयः सांतरः ख्यातकीर्तिः कु
लितं नमस्तोम्यथ यो नारदाह्वः॥ ३५॥ पुरस्थमिति॥
रामपदे कदाचिन्नारदाह्वः कुलितं नमः पुरस्थं परमात्म
नमाश्रयं यो कथंभूतं गुणेन यत्तं पुनः कथं॰ श्रि
या सेव्यमानं पुनः॰ प्रशांतं कथं॰ नारदः॰ वि
भीतभ्रयः पुनः कथं॰ सांतरः पुनः कथं॰ ख्या
तकीर्तिः नारद इति ख्याह्वा नाम यस्य सः इति त्रि
याऽवदीति पूर्ववत् भावः नामेति प्रसिद्धावव्ययं ख्याप्रि

एवक इति वत्साध्यवसाताललक्षणवोध्या सातात्कालि
कारकत्वात्कालिरेवपुरि त्रयो ध्यायांति संतं परात्मानं
रामं विद्रूपरं व्रह्मलीन्य ध्यात्मरामायणे व्यापकं भग
वंतमभिमुखीकृत्य आयपेो सोर्थ्यादिगुरुएस्मृह
षरूं त्रिपासीतया स्त्रियासेव्यमान प्रकथैरप्राप
मातिष्ठं विशेषेण संसारद्वीता विभक्ता ध्रुवादक्ष्मे
३ यविद्यासास्तेनाश्रयं शरणं यमंतरेण भेदत्वा च्यवं
कर्तव्योऽन्यवार्ता व्याहारकत्वम् भेदाशिलासु हितं
सिद्ध्यर्थं: अन्तरमेवकाष्ठा वाधिपरि धाता वाधिभेद
नादपर्थं छिद्रान्नीयाविनावाहिर वसरमध्येंतरात्मानं

रा.नै
५९
59

चेत्यमरः ख्याता असि यत्त्रिलोक्यां वार्त्ता चरित्रं यस्य सः सटीक
अयं नलपदे इंद्रादिदेवतिरस्कारात्कुपितः कलिस्तन्नि
षधपुरीमागत्य विभीतकवृक्षाश्रयो भूत्वा अवस्था
यात्त्वेषी पुराणादिख्यातवार्त्तः कलिः समन्तात्त्रि
स्थापयतामास पुरस्य कृतानुबुद्धिप्रधानं नलमाक्रां
तवान् अप्पाडुः स्त्री पातिरक्षकमेणो उपसर्गाः
स्वर्थविशेषद्योतकाः त्वरणं अवलोलनाभावमात्र
रेण त्वेषणात् कथंभूतः नारदादिः सुराणां स
हिता नारदो वरखंडनेता रघातिखंडपतीति नारदः
नारदश्चाति श्लाघ्या यस्य सः कालि वेपोसति पुरायात्म

पिडुर्वुद्धिर्भवतीत्यर्थः भुजंगप्रयातं छंद ॥३५॥
ततोवैसखीभारती लोकनंदं परानंदपुंप्रापष्ट
एवन्न मौलीः उदाराः समस्ताः समस्ताविभुस्तं पुरा
तनुं फेरुदंतैः समस्तैः ॥ ३६ ॥ ततनहृति ॥ रामपते
ततोन्नमौलिः परानंद पुंप्राप नराणां मध्येमौलि
रिव मौलिः किरीटे धम्मिल्लेकं कोलि द्रुमचूडयोः
रितिविश्वः स्फुरत्तरपदे व्याघ्रइत्यादिकोशः एवं
मौलिशब्दस्यश्रेष्ठार्थाभिधायित्वम् समस्त
लोकानांदाः परानंदंप्राप किंकुर्वन् लोकनंदो वैस
वीभारतीं पप्रएवन् श्रीमद्भगवद्गुणानुवादरूपामतष्ट

रा.नै. लोकानंदाम् इत्यादिसप्तश्लो कर्म्मैरायणए साए द्वितो सटीक
९९ पुर स्यादानंदथुरानंदइतित्रिकांडशे प्रस्रवत्स
न् समस्ताउदारा:प्रावृत्तारिभि:तंसमस्ताविष्ठ
रित्यन्वय: उदारोदातृमहतोरितिकोश: इतिह
स:पुरावृत्तामितिचगुंफग्रंथे तोदादिक:भावेघ
ञ् इतिहासगुंफितोदित्यर्थ: बहुव्रीहिसमासात्
सहृत्तस्यांतोतिष्पयोयव स्यो ध्यात्मिकज्ञाने
प्रकाशास्यतीत्यादेश्चेतिभाव: तंरामं पुगस्त
तोलड्.स्तसइष्टमप्यइतीदसप्यकवर्णायामार
स: समायांकदाराजाराम:स्यादितिस्माश्व:वै

स्ववीमिति विस्मेरियंतस्येदमित्यण् अथ पल
लपदे नमौलिर्नलो राजा नृत्तो विवाहोत्तरं म
धुसमं समाप्तिजानूकरर्ण्यवकदालभ्यादिभ्ये
वैस्ववीभारतीप्रभावन पयानंदपुप्राप कर्पूर
भूत्वां लोकानंदां उदाराहृत्यादिचक्षुर्वैवेविशे
षणाविशिष्टत्वं प्रतिपन्नव्यां भुजंगप्रयातं छंदः
पि ॥३७॥ तदीयावरोधं विहंगं तदानीं सपादु
लयामंपयरङुः प्रवृत्तिः समुद्दीपितान्यासुवानि
कलीघायक्तः पुष्करादीप्रजज्वालकोऽम्बक
॥३८॥ तदीयावरोधराज्यामीतिः ॥ रामपदो तदात

रा.नै. दीयाधिराज्यंविहंतुं तथानुत्रयामंथराद्दुःप्रवृत्तिम् सटीक
६१ दिति शेषः कर्म्मणि द्वितीयेति सूत्रे व्याचक्षमा
णोभाष्यकारस्त्वाह आस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषो
प्रयुज्यमानोप्यस्तीतिगम्यते वृत्तः लतश्रुति अस्ती
ग तिमते ऽहत्यांति इति तथाः लोकपालाइंद्रादय
स्तदनुज्ञया इंद्रादिदेवैराज्यस्य स्थैर्यमेवात्तस्सर्वथोन्नत
भविष्यतीतिविचार्यतोदिनावाणीमंथरावुद्धा
वाविवेशेतिसाकेकयीद्धृम्या विघ्नंकरिष्यतीति प्र
विष्टावाक्सर्वंविपरीतं मंथरामाविष्पयचक्रे इति
रामायणकथानुसंधेया दुष्टाप्रवृत्तिवार्त्तायस्याः

ॐ

सातत्याभ्रताम्रसंपदारवाकैकेयीपरिचारिकाम्र
र यतः कारणात् उत्करादीकैकेयीकोपाज्ज्वाल
मत एव समुत्थापितापिपंडितैर्वैदिताविरामरा
ज्याभिषेकाविघ्नराजसंस्थादिदुर्वार्त्ता कालियाकलि
युगीया त्रेतायुगेऽस्मासीति वभूवेत्यर्थोऽलिङः प्रति
रूपकमव्ययं उत्पलंकारणात्कथानुसंधेया उ
त्करं पंकजे व्येगम्निद्वीपे भासितउत्सकं सती हैमः क्व
यतलपद्वे नदन्तीनपान्तुलयाततदीयाधिराज्य
विहंतृ ह्रीकार्तृ संपदासंपद्विलोडिते सांपि हिं
सायां च संपतंसंप्य संपंताह्याद्यतिदस्तातीतिसं

रा॰नै॰ ष्वरारासतेहुः प्रवृत्तिसन्तु दूषिताधिकलीया श्वास सटीक
६२ नपात्तु नयोतिपदेन कालियुगाविष्टः कदाप्यन
पाचारितो नपोनलः सम्भाषणाकिन्नवराजंपुष्क
62 रं मदैत्सर्वै दैमयासहदीव्येसं चुदत्र सम्बुत्क
र्षेण धर्मादि शास्त्रे छ दूषितापि सावार्ता कालिया
कलौसा धीकलहकारिणी सर्वत्रास्तिकालिर्भं
शकवकाव्यशति छकोपवादत्वेनयामध्येयस्येति ना
वृत्राच्छः श्लोषिकः चंडनयावभव यतः कारणा
न पुष्करश्वासावली च पुष्करासी वल्लयोह
रणात्पुष्करशाब्दस्य पूर्वनिपातः श्वदाकुटत्वेन श्व

संतीति मत्रदीप्तत इति ठनोइति मत्वर्थीयः लिंगशे
षः शब्दालंकारः एव कुज्जज्वाल पदेन राज्यकोपा
दिकमपहत्य नलीयद्युदायादः पुष्करो राज्याच्छ्रिया
घूतजितया नीकच कापोनलो भस्मीकोहृतराज्ये
भूदिति लिङ्‌पदव्यंग्य ज्वलदीप्तौ भौवादिकः लिङ्‌
न्वला कतुदेवताणाशाकाख्याति इत्यमरः सन्तापितस्या
चकारस्यन्यैयाकाकपाति भावः भुजंगप्रयातछंदः
॥२८॥ अयं स नस्ताद्धरत्नोहिशाज्येवक्षम्यमास्येवि
पितेवसीदत्ताव घूसमेतो वरदानतः पुष्पराजोन
मित्याहकानिषमात्ता॥२९॥ अयं सञ्जरती॥ राम

रा॰नै॰ पद्ये कनिष्ठमातारामस्येति शेषः राजानं दशरथ सटीक
६२ मित्याह किमिति भरतः सुतः राज्येस्तात् वध
63 समेतोविपिनेवभ्रम्यमाणोपमवसीदेत् कुतः
वुवरदानतः कारणात् याभ्यां वराभ्यां देवासुर
द्वे युद्धकीलः पतितः कैकेयी द्वारा वरुदशरथस्यपा
स्थातस्यं कृतवतीतदा वरद्वयं त्वासम्मतं नृपद
त्तेनत्वादये तं द्वयं मिदानीं याचे एकेनभरताभि
षेकः स्यात् अपरेणससीतोरामोदंडकात् गच्छे
न् तो चेन्मरिष्यामीति सानिर्बबंध तदासत्यपा
सबद्धोराजातस्यैवाकरोदितिव्यज्यते प्रवंधरूप

रामायणाकथ्यातुसंधातमित्यवसीयतांबुधैः अा
यत्नलपदे कतिश्लोकमाता कतिश्लोतियुवाल्मयोरि
त्यमरः कतिश्लोकस्यातुवक्तुस्यलघुपदार्थस्यमाता उ
वेत्किामाङ्‌माने शब्देच जौहोत्यादिकोधातुः एवु
ल् त्यचाविंतिकर्तारिच्विकृते सोपेरप्रस्तवाचिमा
त्र शब्दवद्रूपंज्ञायते पुष्करः कितवोराजा नलमा
ह किमिति हिन्न्रयमहाराणोजनः पुराधूर्वकाले घूत
काले वरदानतः वरस्य श्रेयस्य परमराज्यदाता क्रूतो
राज्योतिव धर्मराज्यस्मात् भरतः मप्यपचातिपार
वामाहरत्यमरः भवेरगाति शायेनतस्यातिबध्यते इति

रा.नै. भरतः तस्य रूपत्वाये दैवादिकोधातुः ततः क्विप् अधातो सटीक
६४ रित्युकोरत्वसंतस्यातिदीर्घेतिसोपरे रुतःपावि
वपुत्वयोरितितत्वीयेत्वाने खलतेणःरुतोराज
दुःखीपतिनरादमसंतीसाहितोवतेवसस्यमारणो
64 त्रु अधसीदेत्रु अघेवमसमराज्यल धावतंणवे
तिभावः त्रिष्टुप् जगत्योरुपजातिः ॥६८॥ अथैते
र्तिहीन रामवासुवनात्सलक्ष्मणो गामित्स
पत्नरूणोसाधी पुत्रस्त्रात् दशाविषयदर्शनान्नलापि ध
पौरैर्धैर्निविरसवाहिः॥ ४॥ अथैतेपतेभे रामपत्नी
सलक्ष्मणोराट् साधीपुत्रस्त्ररांगपित्र समस्वग

नु कथंभूतोऽरम: अदोर्निहीनत्वमवाप्नुवन् पौ
रैः नाहत्पावेसदर्शनात् नु अलापि कथंभूतैः पौर
धिगितिगिरघाङ्गि: निर्विघेतनसीनयान्तुयात: प्रए
मायदशास्यमंदिरमध्यासीत् श्री घमेव अधाद
सिंद्धिये नाघनागोकपंचकेव्यवहारेकलिद्रुमे
इतिटित्तीयेमरोक्तिः योराजाभूत्वाव्यवहारान्नृ
रदोकान् व्यवहाराध्याये ऽष्टादशप्रकारिष्यतीति
पूर्वदिनेसर्वैरवधृतम् अथ पदंडकगमावधारणे
नतेर्व्यवहारेवियोगमभाद्भवन् इतिगरोभिसंधिः स
नीसाधीपतिवृत्तेतिकोपोऽभिसंधिः विलापिः परिदे

रा.नै. वने विलापः परिदेवनमित्यमरोक्तिः तां दृष्ट्वैवद सटीक
६५ र्शनाच्चीरवल्कलधारणात् अपनलपक्षे लक्ष्मणः
सम्राट् नलः राज्ञि राट् पार्थिवेत्यादिकोषः सोधीप्सु
तः दमयन्त्याः पुनः नैरैंद्राक पितृसमय तस्मिन्
नैव नगरांतेप्रमप्रान्तस्थकुब्यान्यवासीत् प्रमदा
नस्यात्पितृवनमित्यमरः अगादगमत् लक्ष्मी
वल्लक्ष्मणः श्रीलक्ष्मीरिति कोषः सामुद्रिकरेखावान्म
कपमादिराजचिह्नसमेतः पाणिपादेषु तत्पूर्वगत्या
वा अत्यापौरेतिषेधवास्तव्यैः पट्टचीरधारित्व
दर्शनात् तां दृष्ट्वैव दर्शनादित्यस्यार्थः इरते

पचैारादिकः स्त्रीरितेवचासिवच स्वितेतिमाघा
न्ह भवश्चारएगामितीरयंतियेवैस्पजभटेतिविस्
पुराणाद्ब्रुक्तवागर्पत्वंतिरणीतिमेव ईरयद्भिः
कण्यपाङ्गिरिर्त्यर्पैः त्रिष्टुप्जगत्योरुपजाति ॥५
॥४०॥ श्राच्यो किंतः कोनाचिराय पापावर्तनम्
स्मात्परमोस्तिधर्मः ॥ मनीबुधावेत्पपसं
कण्वपद्मपुराणम्य विश्वारएपवसत्यगाद्भुतं ॥४१॥
श्राच्यो किंत इति ॥ रामपक्षे कः पुरुषः श्राच्यो
किंतः आर्य्यः पिता नचवचनाद्वनाचिराय श्राति
पी घृतयाययात् नगच्छेत्पुत्रः आपितुर्यायादेव

रा.नै. सत्यात्परमोधर्मोन अप्यसामोऽबुधान्यांडितात्मु सटीक
६६ नीन्संकथ्यथ्यसंवादविषयीकृत्यप्रणम्य वस्र
तीहिरण्यादीनिविप्रास्यदत्वावनमरण्यगम
न् अप्यनलपदे अभावेन घृतोनापीत्यमरः
अन्नाद्यर्थ इति वृद्धेदः हलसवर्णदीर्घः कः सत अ
नाथ्योक्तित्वः नपायात्र आपितृगछेदेव य
त्वः सत्यात्परोधर्मएवत सत्यज्ञानमानंदं
ब्रह्मेतिश्रुतेः सत्यस्य धर्मैकचारणत्वात् पर च=८
व धर्मयोजकत्वात् शेषंपूर्ववत् विश्वरूपजगतो
रूपजातिवत्ना ॥८१॥ वहिःपुरं चकतमसापरिलु

नोदिशंव्यवालोकत्तचीरवासाः ॥ व्यात्यक्रमी
त्रचानिशंसमस्तांस्यामस्तारंघोग्योपिविधेर्वि
योगात् ॥ ४२ ॥ बहिरिति ॥ रामपदोविवरणं ची
रवासावहिःपुरंयन् तमसापरिप्लुतोदिशंव्यव
लोकत नेत्रस्याक्तारयोग्योपिविधेर्वियोगा
त् समस्तांनिशांव्यत्यक्रमीत् चीरशब्दोवा
सांसियस्यसः अपपरीतिसमासः अतएवअ
पकाबाहियोगेपंचमी पुराद्बहिरित्यर्थः यतन ग
छन् रामस्तमसातदीव्यातोदिशंव्यवालोकत वि
शेषेणाददर्श ल्हुङ्गतो परिप्लवेव्याप्तइत्यर्थः पर्य

= प्रमशार्थं स्लापित स्प्रत्रेत्यस्य प्रथ प्राप्तंस्यान्वित पनमितिकोशात् = ५

काद्दिस्थापयोग्योपि भुविन्तेणोस्तनांरात्रिंव्याप्ति
वाहयामास दैववशात् वस्तुतस्तु आत्मेच्छा
नुसारी भगवान्नरलीलां कुर्वन्निति वेदांतसिद्धांतः अथ न
लपद्वे वीरवासानलः पुराद्बहिर्गत्वा न गाछं प्रकारव्या
घ्रोद्वेषां ददर्श तत्रात्मसेति व्यसनं पदंत्रेयं तत्रप्रथम
यान एव रात्रिं समस्तां व्यति कांतवान् अतद्धोपि
विधी च्छु पान्वभूत तत्र अस्मा आछादने आस्तारे भावे
स्वो घ [illegible] षिकात् अत्यक्रामीदित्यत्र हंस तेतिलव
च्छिः प्रागव [illegible] तास्य ४२॥ निषधाद्राट् संवदन्ताधिपं
तासलक [illegible] रस्तांर अंतीं यतीत [illegible] ाउ तीरपंकूलं

थकोतिपत्नात्कुधांत्यवासीत्रमदास्मेतः॥४१
॥तिथादशाडितिः॥ रामपदे सलक्ष्मणः प्रमदास
मेतः तिथादशाहसंवद आधिगंतासभूत प्रास्ति
२ वांतीपद्धतिभाष्यप्राग्वोक्त तिथ्यादशाद् गुरुक
प्रागत्यसंवादमकरोत्केनकृतसंवादोभगत्पाता
तिष्ठांवयतीत्यप्रमातरु तीर्णभागीरथीकः प्र
यत्नादुहातातितावापारगंगकुधांत्यवासीत् य
पनलपदे कश्चित्त्रिपापाता श्रेष्ठः प्रमश्रातेव
लाप्रियोवसत् तेनसंवादं विधायतांरात्रींवितीर
यततः कांचितसरित्मुत्तीर्य्य प्रपतात्कुशाविज्ञी

रा. नै. र्यासभामंडपांतिके कुह्यांदमयंतीपुत्रोवासमकरोत सटीक
६८ लक्ष्मणः सघतिपदचयक पदच्छेदः श्रीमत्पद्मादि रे
68 रवायुगापित्तस्याकुह्यांदेवेछपातिकेतमचीकर
दितिहार्द्दोभिप्रायः इंद्रवज्रोपेंद्रवज्रयोरुपजातिः
॥४३॥ सखापरंतुकालिनाहतवासाः सुंदरांगोयं
सएचेलखंडः श्रीघ्नाघनंकांत्तयाविमुक्तः॥
४४॥ सखापरमित्रा॥ रामपक्षे कांतयास्त्राविमुक्तः
सहितः सखापरंसुसंदेहं यस्यास्यातस्या कलिना
कलिः कलहः कलहः कैकयीकृत दुष्टकलहेन ह
तवासाः हृतवस्त्रप्रांत चीरसहितः सुंदरदेहोयंरा

मोवनाद्वतं सर्वकंपरित्यज्यैतत्तरखवनमातीत् मे
र गतोलङ्‌वभाम संदेहछापराविन्यमरः सीता
सोऽहं योग्यांगानां सकटकोहितव्याघ्रवतेक
यंभयाङ्गीविष्यतीतिकथंचभामिष्यतीतिसं
देहवान् कालोलिष्येवसंग्रामेसंरक्षणेकल
हेमंतत्रहतिहैमः चैलंवसनमंशुकम् पेषालमृति
भगवान्तेववतेषुपरोपकारायवभामेतिभावः
श्रपनलपदे छापरारव्याघुगसग्रीवीनाधम
कालिङ्गोतवनात्रसुंदरदेहोऽहं चीरवस्त्रोधिरजानि
पाहिहतवसनः श्रुत्पसभामंडपस्यछुरिकपार्श्व

धात्रायाः पदमयं त्यावस्ताईं नग्नत्वा छित्वा क्रूरखड्गैः
कल्पवैशात्रां विहप्पताछिकृत्त एवंवक्ता वर्तं वभा
म स्नात्रैर्वषः परिक्रान्ताऽस्य पूर्वं घोरभ्रमण
लोकशान्त्यग्रासीदितिनितरान्त्य स्पर्धः॥४४॥ दावस
द्धमातं चंडस्वं वाह्निरौद्रितिव॥ पानागेश्वंचन्दंत
त्वा त्वा न दंशितो व्यक्ता भाग भ्रसोदर्प्यदिग्धा
श्रित्वा वरस्त्रं तातोऽग्राजी स्नु॥ धर्द्वरण्यं सकं
गाथ्याच्छेदः॥४५॥ दावाग्नि॥ रामपदे वाह्निनाद
ग्धमातं चंडरवं दावमौलिव ररण्ये भ्रमन् पट
वटपित्रप्रावृं कुर्वारण्यं वनं ददर्श • वाह्निनाभयं केरण

स्वदावौ वनारण्यवह्नीत्यमरः इह वनवाची तदंतस्तस्य

च्छेतान्येशं लक्ष्मरणमितरहीतिमार्गांतरेणीत्याजार

त्वारदिता तत्रदंशितस्तद्दंशीतः सन्नद्धो वर्मितः

सज्जो दंशितो व्यूढकंकटः इत्यमरः चौरादिको धातुः

स्वार्थेणिच् अप्रेतिनिषीटो भवेदिति समत्ता घत ता

दृष्टास्यलोपि अव्यकृत इति छेदः अभावेन घ्नतो ना

पि अनतिषेधेव्ययं तथाकृतविकारेन लेभे इत्यर्थः

अकर्मकाद्वेति कृतस्तः पूर्वरूपं अयपत्नीयाईत्वा

स्वा शेषंगायत्याहिभिः पाड्रिअरणेअोपलालितार्

तिगायाःच्छंदः तद्यारख्यानपद्यानंतरं ततोग्निम

रा.नै. सौंदरी मावसनं मदिशंश्रित्वाऽभ्राजीत् अजः श्वित्वात्वि सटीक
७० ङ्गौरादिभ्यश्चेतिङीप् हलस्तद्धितस्येतियलोपः अकारो
70 वासुदेवः स्यात् वसस्त्रिहच्छे आपद्धरणेषु आसमंतात्सी
तिसहितंयथास्यात्तथा महासुदर्शनेनाता रामादिशा
मनुरस्त्यभीताववतेऽग्रेऽभ्राजीत् जगाम ब्रजगतौ व
दब्रजेतिवृद्धिः आनिमासौ दरीयस्याः सा अप्यतल
पदे सततलोकंगिलनाय समागतं चंडूरवं दावंवनं ऐक्षि
ष्ट ददर्श ईक्षदर्शने लुङ् ततोधिवलागतामीयोर
कर्कोटकं दह्यमानंभीतमभीतंपाहीतिवदंतंज्ञात्वा रक्षि
त्वाऽगुतरपेरदायंत इंप्रीतततघदः सोन्यकृत वैरत्वं

श्रपामत्वं ह्रस्वत्वं चलेभे भ्रातिस्फुरत्वात्कोपिसेवकं
नकरिष्यतीति सोदर्य्यं व्यपनीयत्र स्त्रनुपर्णितमारे
कोचित्कालं व्यपगमय्य पश्चादेतेनावृतांगोवस्ते
नमूर्वदृष्टं प्राप्यमसी न्युपदिश्यवरत्वं दत्वा विससर्जे ।
ति भागत नकस्यानुसंधानं कृत्वा व्याधव्याधतव्याप्त भ्र
तिमसो दर्व्यादिश्यामे स्वसोदर्य्यदापकं वस्तं तत्र
प्रताश्रीत्वा सगोप्यस्याघ्यापत्य वाजुंत्तिसनलोऽ ततोः२
भूमीपतिः तेनदृष्टासौहितायश्रीघ्रमेव रवबीति
श्रयस्याङ्गोप्यस्त तस्यास्तंतविकारत्नलः प्रापत श्री
त्वास्कंधेगुप्तं प्रातिष्ठाः पौत्यार्थः ॥४५॥ अथकालि

कवैकृतवान्पुरः पुरं प्राप्य सौदर्ष्यं पुनः पुमत्तमानैपयी मारिवलत्राणकरंभारमासवाहिः॥४६॥ आकालि केति॥ अथ सिम पद्ये सौघ्यं पुनः आकालिकवैकृतं वान् पुरो गते मत्तमिषं आर्लोपयपुरंप्राप आगा रे नगरे पुरमित्यमरः कप्यं॰ आखिलत्राणकरं पु नः कप्यं॰ भारम् तावद्वाहि रामसमो वाल्मीकेर्षिः स्वर्षः आसमं ताद्कालयति गोविन्दुताःप्राणिमा त्रंवा कलाविलर्देपे चुरादिः इत्याकालीताह शाध्यासो कथ्य आकालिको यमः कोव्रलात्मार तिलार्के कुसुमते सर्वताक्षिचेति विष्णुः तस्मित्रा

पिवैकृतवान्भगवानतउत्तपदाक्रमंत्यविगणय्य
श्रीरोति क्रस्तैघितिश्रीमद्भागवते वेदस्तुतौ वि
कृतमेव वैकृतं मम्लाघाण स्वार्थैमनुसृतः श्रोयै
णपराक्रमेण पुतः अजत्वसंतादीत्यणं यति
हरितयाति प्रकाशयतित्तपोवलेनकृणयदपि प
र्णं हरितभावे कुरादिः ऋच्यपर्णास्यकवे वाल्मीकेरि
दंतस्येदमित्यण् कवीनामतीतानामित्यग्रेपद्येनु
वादाद्वाल्मीकिलंभ्यते कविर्वाल्मीकि भृकयोरि
तिहेमः कथं॰ पुरं अखिलचराणां सर्वरत्नाकरं
गोव्याघ्रादीनामपिप्रशांतवैरत्वात् पुनः कथं॰

रा.स्तै. भारं कांतिप्रदं अथचित्रकूटवसनाविति सांगतिष सटीक
७२ तः पदस्य च सान्निध्यतासिद्धवपदस्य वृद्धाइतिप्रार
72 क्रियाहकात्वात्कुमेत्रेसु अथनलपद्दे आकालि
कड्डाधंतवचते इतिव्याकरणसूत्रं आसुनस्वर
इत्यर्थः कुतः यदैव वसतपरि ध्यायीत दैव स्वरूप
भागीति आकालिकवैकृत्यं स्वरूपस्य आका
लिकवैकृतवान् शौर्ययुतः श्वंदिग्विजये पु
रेव आत्तिपराणिपुरं अथयो ध्वारव्यंप्राप कंपं०
अखिलत्राणकरं पुरयप्रोक्तत्वादस्य भाभीर
इव आगीतितेजसामीत्यर्थः रः पावके चतीद्गोचराः

स्मृतः स्वर्गवर्गयोरितिविश्वः प्राग्वहिर्द्वारात् अन्त

नाहूतः प्रविशति उद्योगपर्वणि युक्तान्वाह्वहिरितिवि

श्वनिवेदनात् कश्चन शालिहोत्रपारीणो द्वारितिवि

तीत्यत्तेत्यनवार्त्तामावेदयांचक्रे प्रतिभावो राजा त्वत्रि

ककर्म्मकरोतीति॥४६॥ द्वारि ध्रियते रामो दिदृक्ष

ते सत्यपूर्त्तं त्वां॥ इत्युक्तः साकेतेट् पारिचर्य्यायेपुनः

सोभ्येत्॥४७॥ इतीति॥ रामपक्षे रामो दासरथिर्द्वा

रि ध्रियते सत्यपूर्त्तं त्वां दिदृक्षते इत्युक्तः स वाल्मी

किः साकेतेट् पारिचर्य्यायै वाहिरभ्येत् सत्यश्रवप्रा

प घृड् अवस्थाने तिष्ठतीत्यर्थः दिदृक्षत इति द्र

रा.नै. प्रभुस्स(हू) शासत इत्यात्मनेपदम् सी(व)यतामस् साके सटीक
७३ तः स्यादयो धावयामिति धरणेः परिचर्य्यानुभ्र
73 भ्रूणेति त्रिकांडी ताद्यर्थे चतुर्थी वालीवृः
सत्यवादित्वात् अप्यनलपदे रामः सुंदरोभू
त् एवं गत्वा यद्यरामोनील चारुसितो विभुरत
मरः एतानिहि रामोनीलः कस्मकरो सर्पदष्टत्वात्
साकेतेटे नेतंपरेः एवकपदच्छेदः परिचर्य्या
ये शालिहोत्रपारावारीणत्वान्मातिवद स्वर्ह
णीयोभवति अभिस्त्रीवाधिरोलडः नेतंपर्णेः
सत्यवादी विराण्यासीत्ः तमाजिहीदित्यर्थः

त्यतेनातिवेदितेवृत्तमस्मातेबहिरभ्यैत उपगीति:
॥४७॥ एकांतं प्रप्राय हरिकार्य्यगृहीततादृशा
भेसः॥ कृतसंवित्कं वकुधान्यंवावसत्त्वत्रह
र्य्यपर्यम्॥४८॥ एकामित्रि॥ रामपदो सकावि
हरिकार्य्यगृहीततादृशाभं एकांतं वकुधाकृ
तसंवित्कं प्रप्राय तत्रहर्म्यपर्यन्त्यवीवसदित्य
न्वय: एकमेवाद्वितीयंप्रलेतिस्मृते: एकोमु
ख्यांतकेवलाद्यातिकोषः यस्मातिलिंङ्गचद्राणि
विष्णुसिंहाभ्रुवाजिषु इतिकोषः हरेरिंद्रस्यका
र्य्याय गृहीततादृशाकारं गृहीतमत्स्यावतारं

रा.नै. बहुधाकृतसंभाषणं स्त्रीसंविहानसंभावाक्ति सटीक
७४ याकाराजितामरस्य इत्यमरोक्तिः श्रेयाद्भिमा
74 येतिकप हतसंविल्वकमस्यव्याख्यातं प्रक्रा
यंस्त्रतीवाहृत्य गेत्वतारंगिग्रहोष्ठिष्यराचिते ह
र्षार्थेहारयेमः तदर्थं तन्निवृत्तये स्पर्धोभिः
यरे वस्त्रप्रयोजनतानेहत्तिष्ठ इतिथ्यांतेऽमरो
क्तिः प्रतीतिरेषं श्रीरामपदपर्शनादितितत्वशः
सकथ्यासंवादपूर्वकमभीष्मरंवासयामास वसति
वासे हितमास्मिचलडः प्रदत्तरोरुपसर्गविद्धाति
दितिल्यप आपनलपदो सत्वरलपर्णः एकसा

द्राल्हादलीहिनिभृतानीभिवाप्याविधायां अश्मका
र्यायगरहीतत्ताद्दृष्टावाकुकारूपं वकुधाकृत्तस्तं
भायएं नलसारथिरवार्तिवीत्त्यादिभुवाएं आ
हृत्य सर्वाप्यपालाद्यलंकृत्वा हर्यांपर्यंतरगा
र्पंतत्रातिवासयामास कोप्यस्तभागवोक्तः अ
पर्यछंदः ॥४८॥ अप्यचित्रकूटवसतौरमेरामो
भिरामगतिः॥कविमान्मातीनमभयंशिष्या
यकप्याभिरुत्तमाभिरत्तेः॥४९॥ अप्येति॥ अप्यभि
रामगतिःसरामाश्चित्रकूटवसंतौरमे लघुनरा
न्मतीतमभयंकविमुत्तमाभिःकप्याभिःशिष्या

रा॰नै॰ य चित्रकूटस्थ्यः पर्वतः वसतीरात्रिविश्रमतोरितिमे सटीक
७५ हिनी आभिरामाभुक्तिरूपागतिर्यस्मात् कविःकाव्य
करे भूरैककविर्वाल्मीकि शुक्रयोरितिवैजयंती आतमा
75 धातोरवेइतिप्रकृतिभावाल्लोटिलोपः अभयंरामो
पाधाकत्वात् उत्तमकथ्यामधामविधयाविचिर
त्रोपतिर्यक्कर्माः श्रिञ्सेवायां लिट् अप्यत्तलपदे
अथातत्तंरामश्यामोवाह काश्चित्रकूटवसतौ चि
त्रकूटाद्रिगिरिशिखराणीवसंतयोगाहायास्मि
ल्लिगीमेदयोधारयोरमे व्यलासीत् कथं आभिरामग
तिः प्रशस्तातांन्हरणांगातिःशरणं नास्तिगमेवःके

वि:सूरिरासीत्तमेवात्मनीनमात्मस्थितं तं यातघं
तिष्ठापंविचार्यैकस्याभिरूपमाभिर्हरिकीर्त्तनं
गम्भीराभिःशिष्ठाय पप्रच्छविविष्टं वेश्मवसंगात्तन्ना
पितव्यंसंसीदितिभाव:तंप्रसिद्धंकविमेव प्रष्टा
नुप्रासिद्धान्त्र सतार्थेलब्धुंदोषमब्धुंदोपादानंवा
पेतत्तइतिविमृश्यप्रकाशोपराकृतेतः॥४८॥सौधा
पितताराणिगृहोमार्गयमरगोयुक्तपोषाकः॥प्र
वरजातिमतिकीर्णः कांचिद्दिशंचलीयाय॥
५०॥सौधापितताराणि॥ग्रामपदे सौधापिततारणि
गृहा: मार्गयमगः युक्तपोषाकः प्रवरजातिव्

शा.नै. तिकीर्णः शामहृत्यनुवर्तते कांचित् कालोदित्सोप्यंते सटीक
७६ हाथि. दिष्टं कालंव्यतीपाय सौधइवाचरितंत्तराग
चितंगहंयस्यसः तस्यैदामित्यराग सौधशब्दाद
76 चारकंपडः आलिप्टाकर्तरि पुत्कायोपायस्यसः
शैपाद्विभायोतिकप् अवराजानिर्देस्यसस्सोनु
जोलदमराः तेनसाहितः संपर्केचव्यातिकरः प्रक
रखातयोरपीत्तिहैमः व्यातिएवं: किरेतिरव्यस्ये।
अुवर्तते मगयाश्रन्वेषणीयाम्रगायस्यसद्दात्
धर्मत्वात् अपनलपदे अपुत्कायोवाकंइति
एवंरूपेणाकार श्लेषः दमयंतीसहितः अवरजानि

भिरश्वपालैर्वकुभिः सहित इत्यर्थः शूद्रायोपि क्षत्र
श्रीयाभवंतीत्यर्थः शेषंप्राग्वत् उपगीतिवृ
व त्तं ॥५०॥ स्वर्याद्वक्रमेषागतरामायानलदमए
साद्भूः ॥ श्रितभरता विलपंती वभाजेतांहिनौ
नूनं ॥५१॥ स्वर्यातीति ॥ रामपदे स्वर्यातो र
वूद्गोदशरथभूपोयस्याः सागतरामायानलदम
ए ॥ श्रितभरता विलपंती सा हृदये ध्यानवभ्राजे
नूनंतिष्ठायनेत्यर्थः मातुलगृहात् शीघ्राय
तभरताऽपि नलभ्रते सा निषधपुरी स्वर्गतवीरसे
नागतरामा रामः पूर्वं सुंदरत्वान्नलस्यावधार्य्यः

रा.नै. प्रोषितनला निर्गतलक्ष्मणा निर्गतश्रीमद्रा सटीक
७७ ना श्रितभरता पुष्करप्रियत्वान्नरा एव वकुला
७७ स्तत्रास्त्वाश्रितभावः इत्यपि नटाचारणाक्त भरता
कुशीलवा इत्यमरः विलपंतीनलमेव पुरुषस्ते
कं प्रोषितंती नाहितदा प्रोषितेन नलेन नाथ्या जितेन
र्भः तत्रम् आर्या छंदः ॥५९॥ श्यामांगो हरि
निवं कोविदा इंदीवरद्युति ॥ भिन्नकोलिवरवर्णे
हं प्रातिको धेनपाटच्छख्वीतो ॥५९॥ श्यामांगमि
॥ रामपद्मे ज्ञानकदाचित् वाल्मीकिः कविराट्
श्यामांगमेघश्यामं रामं हरिं इत्यमित्रं तत्कार्यी

क्षीवतारत्वात् स्वांकथ्यामितिशेषः उदचीचरत् उवा
च अहं द्विजकः कुत्सायां कन् क्षुद्राचारो द्विजोऽहं
पुरा आरवेटीम् अगयाम् तत्परः प्रतिरोधितया चौर्य
वृत्या प्रतिरोधिपरास्कंदीत्यमरः आटं अग्रजि
ष आरवेटीम् अगया स्त्रियामिति कोशः अतद्भ
तिमर्त्यविपर्ययः प्रतिरोधीति ना वक्षील्योरितिः
बाधकर्मेति शाऽजन्मवृत्तवर्णितं अयनलप
दे कविराट् बुधश्रेष्ठ कृतवपर्णः जानुआरिमि
वमस्थामित्रं वाकुकं स्वांकथ्यामुदचीचरत् द्विजे
रत्नकोपितो द्विजकः वरवर्णः महायशाः अहं जा

रा.नै त्वैव मनुःसर्वदा श्रावेदीग्ध्रगायार्थं श्राटम् श्रस्य सटीक
७८ पार्श्वचरः प्रातिरोधित्वेन श्रुगाग्णं व्या धश्व उपगी
78 ति: ॥५२॥ सप्तस्वराधिः तेजोभिः प्रकाशमानात्
सद्भावं ॥ पश्चिनलघुविबोधोऽरामार्यचोऽप
त्रस्यामू ॥ ५३ ॥ सप्तस्वरपीतिनिनि ॥ रामपदे हे
राम तेजोभिः प्रकाशमानात् सप्तस्वरसीत् स
मासेप्यपंचप्रकान्ति भाव इत्युक्तं समद्धादं दृष्ट्वा
न दृष्टोलुड् दर्शनानन्तरमेव लघुबोधोऽहं रामेति व
र्णचयं प्राजपन् वृषलतल्पत्वा भुक्तिमोपदिष्ट:
जपन् प्रोक्तियामिदं तत्वेवातिष्ठ गानिस्यानिसि

चोलकं स्यादिति नलपदे भगयार्थं वनेघा
वैस्तानेवापथ्यंसञ्चक्रक्षीनं दृष्ट्वानलघवोघोह
मापिरामेतिपरवलारव्यांभकषैरराजपल्लस्यां
रणं उपनीतिवृत्तं ॥५३॥ चालितोपिहरहूरं हरिप्र
सत्तोंनर्दधुस्तेचासधनेप्रागुहाचित्रांतर्वांहेतन्न
होपथ्यवत्॥५४॥ चालितोपीतिरा रामपदे वपुः
नस्तेनर्दधुः हरिप्रसत्तोहं हराद्धूरं चालितोपि श्रम
यसमर्द्धीभवन्नापि दक्तंतत्कुंदप्रसरणत्वात्
चित्रांभवनेप्रागुहांभुवनेप्राः सात्तीविदात्मा
न कुहा हृदयगुहा गुहांप्रविष्टावात्मानोघतिव्या

ग॰ नै॰ सत्त्वात् तत्रानिर्वचनीयं तन्महोज्योतीरूपमपश्यं सटीक
७९ भगवंतमितितात्पर्य्यार्थः तलपद्मे अटलपरसौ
79 ल्लिः वर्तेतदर्धः हरिशरणोहं दूरादूरंचालितः अपि
पुनः शरस्मरायोर्मध्येभुवनेष्वराशिवगुहांपाता
लेवर्तमानांकूर्म्मांचलेविश्रामंकृत्वास्मरस्मेरस्रधा
मारव्धा आपितांकुरंतांतत्रस्मृतित्रयात्मकंतेजोल
क्षणंभुवनेष्वरमद्भुतं दृष्टादिगम्बरंततोभव
तीतिकूर्म्मांचलेस्तीतिस्कंदपुराणांतर्गतभुव
नेशानमाहात्म्यमवलोकस्तुधेःप्रातिपत्तव्यम्॥
५४॥ मातुःस्वाचार्यान्तेमीनांकपूर्वदृष्ट्याद्भिमानम्

॥ अनल्पपर्यंकाविमुक्तकास्वैरव्रज्यासंचारिभुजौ
भ्रमन्ता॥५५॥ आव्रज्यतीति॥ रामपदे नेमीश्वरसंघ
ष्टिरगढ्दुबर्षांते आव्रज्यमागत्य नाकंवली
कास्मां ११ वु:पाविन्नी चक्रु:स्पर्शादिभि: कथं
भूतामदयादृग् अनल्पपर्यंकाविमोक्षं स्वैरव्रज्या
स्वछंदगाजोभयंव्यवचांसिवु:वामल्लरक्षताकु
श्चोतिकोशः मंदस्वछंदयो: स्वैरश्चैतिच व्रज्या
यद्यापर्यटनमिति स्वैरंवृज्यागमनं येषां ते इति
बहुव्रीहि: हृष्टीभर्त्ये स्वरवजोयामिति स्ततीये
अनल्पतासर्वेषांपर्यंकं हरितोभाव: सार्वकालि

रा.नै. कत्वंयत्त्रभावादेत्तादृशंकवि आदिकविशब्दभाजंमा सटीक
८. माभिधायेत्याभिप्रायः अतःपरंवाल्मीकिकवि
88 राटपरमार्षिभिर्विश्वसनीतिवदंदृः अपचलपदे
नैमीवृक्षवयपक्षियाद्विलोवेन आबुज्यमागत्य
आसमंताद्गः पापंयस्यसः आकुः पापकृत्त्वेव द
र्षैकुल्यस्यमरः मत्कुरवे भाविति वक्रूतेवकुवाहीहैस
दयोजायंते नमीहृशं मादृशाज्ञानपुष्पुः इतीन
पुष्पुरेव काकुः कविपंडितस्यरूपरांभ्भासाभिधा
य जोपंस्वैरचारिणोव्यचारिणः वाकुकंश्रतिवर
नुपरणीतिरिपं अशुभंभवत्ते शास्त्रप्रशंकर दर्शना

त्वमुत्तम श्लोको राजर्षि र्भविष्यसि पंडितोपिभवि
तेति प्रसंदचक्रुः उक्तीतिवृत्तमिदं ॥ ५५ ॥ प्रथमां
गो हरिमित्रं विसिस्मिये तां कथां श्रुत्वा ॥ अप
यभरतः परिकरवान् स्थलीमयो ध्यांसतीर्थे
गात् ॥ ५६ ॥ प्रथमांगोग इति ॥ तमपदे प्रथमां
गो हरिमित्रं तां कथां श्रुत्वा विसिस्मिये अप
ऋतीर्थः परिकरवान् भरतोयो ध्यांस्थली
मगात् मेघपथामांग त्वाद्धमस्य प्रथमांग
इतिनाम हरेर्द्रुत्यामित्रं विसिस्मिये स्मिङ्
ईषद्धसने आश्चर्ययुक्तोभूत् मानुषचेष्टा

रा.वै. दर्शयत अनंतरं मातरं संतर्प्य कृतपादाभिवंदक सटीक
८२ नः भरोधस्मा समंतीर्थपाविते भरो धावाधिपः
परिवारेण समंत्रेतेनसहितः ससैन्यः श्रीरामप
दमाकुपादचारेण स्वयमेव उत्कर्षेण धावायं
तीति अयोक्राम्नुतयः अयः स्त्रुमावहोविधि
रित्यमरः आतोऽनुपसर्गेकः अर्थश्चाचव
आयो धावंती मन्येवारचक्षतिदीर्घः अगान्
जगाम स्थलीं चित्रकूटस्थली अव्यतलपदे
हेरेरश्चजातीर्भितं प्रयामांगोवाकुकस्ताकंप
मनुपर्णं चक्रुः यावावासिस्मिये अनंतरमेवकष्ट

81

नटयजोभरतः सपरिवार उपयोगिकलत्राद्यि
युक्तो भरता इत्यपि नट इत्यमरः सोपाध्यायः
परमैन्द्रजालिकः सर्वत्र लब्धप्रतिष्ठाकः अयो
ध्यां स्थलीं उरीकृत्यागात् इत्यर्थः। परिवारप
र्यंक परिवारस्थो: नोपि शास्त्राद्धर तत्राप्याय
पाध्याय सविष्णु इति विश्वः मूलविद्याजादित्व
नेकः दात इति ध्याय [illegible] उपयाति:॥ पद्य॥ भरतः
प्रणीतसूत्रयो मध्ये मार्गे स्थलान्तरे विरजन्॥
पूर्वास्पदं हरिपदं हित्वान्तरण यत्नकोटीरः॥
८॥ भरत इति॥ मध्यमार्गे भरद्वाजादिभिः

रा.नै. प्रणीतषड्जोभरतः स्थलेत्यत्राविरजत् विरक्तः सटीक
८२ आसीदित्यर्थः आसक्तिर्भवंतीपरश्रुतिभाव्यं
प्रागेवदर्शितंतत्रएवावधार्य्यं हरिपदंहित्वा
82 पूर्वास्पदं त्यजन्नायत् सकोटीर आसीत यत्रराम
मेणनिकेतः कृतस्तत्पदंहित्वा अत्रवासंन
एवीकुर्वन् सकोटीरोजटाजूटभाक् आसीत्
कोटीरो मुकुटेप्रोक्तः कोटीरः स्यज्जटासटेति
रभसकोषः त्यजन्शब्दात्कृत्यैणिच अप्यन्त
लपदे भरतोनतटः समध्येमार्गो अव्ययीभावः
पारेमध्येषष्ठ्यावेतिनिपातितादत्वम् अत्र्यैः पूजितो

पि एवंभां एवंविधस्याताम्रास्पदं स्थानं विहाय
इंद्रप्रस्थस्यापि तत्पदांतरं शरणयत् कौटिल्यप्रदत्
स्मातृपर्णं मत्वा तमेवाभ्यधावत् भरतोऽकौत्
टस्तत्वमधीत इति भरतः प्रोक्तात्तु पितृक्रमणो
लक्ष्म भरताइत्यापि तत्त्वमस्यमरः उपनीतिवद्गु
म ॥५७॥ श्यामांगं गुणवद्धाम्नां रामां सद्विष
कंटकितः भ्रात्रायो भ्रातापि ददर्श प्रभुं तमुच्चैर्गुरुं भरतः ॥५८॥ श्यामां
गमिति। रामपदे हर्षकंटकितः स इत्यनुवर्तते गुणवत्वात् मेघव
र्णत्वात् श्यामांगं रामं प्रांसीत् भ्रात्रायोध्वः प्रभुरपि भ्रात्रायोध्वात्
याराजा भ्रात्रायोध्वः रामोपि उच्चैर्गुरुं भरतं ददर्श रोमांचनं कंटकितं

रा.नै. सम्प्रमितिमेदिनीतारकादित्यादित्तच कथं॰ हर्षेण्ठः रामदर्शनज सटीक
८३ न्यहर्षैरणरोमांचितः सात्विकत्वात् पितृदत्तराज्यंत्यक्त्वा
83 तंप्रभुमेवप्रमाणंचकार यतः रामप्रकृत्वेषाद्वेचलड़ः उद्वै
र्गुरुण्यामितिपरिकरालंकारीयम् अथनलपदे हर्षकंटकि
तः सभरतोवलः प्रथमांगवाकुकं अधिकारगुणवत्तमुदर्शति
प्रवंदे नपदनुप्रयो प्रायाराजाक्रतजुपरोपि उद्वैर्गुरुणं
नत्यराजं तंभरतंददर्श अप्रदालीत् वासादिकंदत्वाकृपया
यथार्थं अप्यर्थितम् ॥५८॥ ककृणंरसंप्रकटयन्भरतः स
वन्धिपमु कृहत्तत्र॥ स्वयप्यांततातव्रतंप्रपयन्मस्यात्मा हानुज
नासि॥ ५९॥ काकगामिति॥ रामपदे तत्रभरतः ककृणंरसंप्र

कटयत् विलपितं तातं तमुद्दिश्य प्रकुर्वन् सर्वान्मातृस्सहितान्
स्वयमसृजत् सोऽज्ञापयामास कथंभूतः सः स्वपर्य्यतितातात्प्र वृत्तं॰ १
पयत् कथंभूतं तं वृत्तं भ्रमणि भ्रमणकाकथायुक्तं
येन श्रीरघुराजात्मजो भरत इत्थंभूतः सज्ञानुजोस्यात्
हाहेति भ्रातृतादभ्रात्कृतस्य रणं व्यजयत् लक्ष्मणादीन्मो
क्ष्यां वसुव स्वर्गतिदशरथस्य चरितं तस्या यवं सत्वत्तस्ये भ्र
यतलपश्चे नवरस्यां करुणोरसं प्रकटयत् तत्रसभायं
सर्वान्मोहितवान् स्वपर्य्यतितपार्थिवातातस्य चरितं वि
स्तारयत् तद्रूपानुसंधातेन स्वभ्रात्रयुक्तं वकुवंजितली
लादशरथ भ्रमणं पयातस्यात्तस्याभ्रस्यात् स्वपर्य्याते

स्यच ऋतुपर्णस्येति शेषः गीतिवृत्तं ॥ ५८ ॥ बाध्यायमा 
नकंभेरामोराजाधिराजोसौ॥ववृतेतदावकुलपारक्त
स्मैराज्यंसमर्पयामास॥ ६० ॥ बाधमाणमिति॥ रा 
मपदे आसोरामस्तदा बाध्यायमानम् आर्यैश्च बाध्ये
स्वयाम्रुह्यमते इति विग्रहः बाध्यमनुभवमतीत्यर्थः वद्धः
तेवभूव वकुलपा तपस्तपसि संतापे इति हैमः तपस्य
तापे सर्वधातुभ्योऽसुन् वकुसंतापइत्यर्थः तस्मै भरता
य अयोध्याराज्यं त्वमेव शाधि अहं तपयामीति पित्र
दत्तत्वात् अनुभूतं तावत्कालं धृत्वा समर्पयामास तस्मै
आगताय भरताय अथ तलपदे राजाधिराजोसौन

लएवसंप्रतिनीलरूपत्वाद्रामः रामोनीलचारुशरासितैः
त्रिष्वकोशः शाङ्गः नानार्थैर्नानाव्ययर्थाद्विशेष्याव
गतिरितिभाष्यादत्रनीलार्थैर्नानात्पर्यं हस्तना
लस्यनील[redacted] नाहस्रवकुगुणंहस्तानट परसेवक
त्वात्तभक्ष्यराज्यभावा यादते घृतर्थैकाविधातं राएरः
नस्यवरनुपर्णदानस्य भाज्यं घृतं बकुलंद्विधांश
तंसमर्पयामास दृढाविन्ध्यव्यः वीरसेनतदमयन्त्या
दिव्यरूपदर्शनानादेवस्यमात्रा घारंभेइतिभावः ॥
घृतमाज्यं हविः सर्पिरितिकोशः उक्तीतिवत्तं ॥६०
॥ सतपादुकापुरस्कृतनांदिग्रामेतदीयभक्तिधृतः ॥ ओदशका

रिजनतापुरस्कृतस्तीर्थभाग्भवेत् ६२॥ सावित्रि॥ रामपदो 
सन्नतांघ्रिरामेरेमे कथं॰ पादुकापुरस्कृत मदीयभक्तिपु
त आदेशकारि जनतापुरस्ता तीर्थभाक पादुकापुर स्कृः
स्कृतो भीति उपपादसमासः क्विचोतिक्विप तीर्थशब्दे
नयुक्तः रामपादुकांपुरस्कृत्य भक्तिपुत्रस्तदीय शा
द्येन पादुकापरामर्शः स्वपादीनां पूर्वपरामर्शकत्वात
पुरस्कृतः पूजितः स्यादितिहेमः आदेश आज्ञा तत्
कारिणीयांजनतातया पूजितः राज्यं भवतामेवम
वहासोहं या वदागमं पुरमधिशाले व पादुकां किंकरो
भवदाज्ञया शासिष्यामि राज्यमितिनिगद्यानिवर्त्यते

काण्डस

दिग्ग्रामेवसत्राज्यमाशिषद्गुरत इतिभावः अथ नल
पदे नपुनःसनलो द्वितीयपदेनस्यैव प्रक्रांतत्वात्
सहेति नलः पराम्रष्यते नपुनः सनलः अलंपरापा
कृतघातिदिनं भरगामकारीबाहुकरूपत्वात् नंदि
ग्रामे नंदिनो हर्षकाग्रामायत्र गरस्याभिनः संति
ता हर्मा इतिबहुव्रीहिः तत्रवसत इत्यादिसमं प्रागा
नि: अतइतिवीरसेनेव्यलासीत् कथं अथादेशकारि
जनताप्रस्कृत: सर्वेऽप्यपालात्तदीयाकिंकराराज्ञा
देशात् समभवत् यतःतोष्यभाक् सरव्यादित्तायी
आप्यावृत्तं ॥६२॥ अथ कामसारे नलिनीविनायके

रा.नै. तव्यदर्शितदा॥ अवलंबितजागृता प्रत्यूषे घूर्णमानतनुः सटीक
८६ ॥६२॥ अत्रपेति॥ रामपदे अथ भरतविसर्जनोत्तरं चि
त्रकूटपर्वतैकदेशे सुप्तेनगतेन रामेण एकदा सीता: कश्चि
86 न्यामिनीमंडितो व्यदर्शि वे:पादीरगो [illegible] कडस्यतायश ग=
क:श्रीशक्तेनरामेण नायकोत्तेतारिश्येष्टे हमसथ्य
मरणावपीति विघ्न: तत्र कासारे तडागे काचित्नालि
नीतलमस्यामस्तीति नालिनी व्यदर्शि दृष्टा इत्यो
श्चिरए कथंभूता अवलंबितजागृता कृताञ्जितस
मासेभ्य: संबंधाभिधानं भावप्रत्यये तेनेतासिद्धांत:
प्रत्यूषे प्रात:काले अवलंबिता श्राश्रिता जागृता

विकाशोपययासा रात्रौ पद्मानां संकोचात् पुनः कथं
पूर्णिमा नन्नव: पुरा पूर्णाभ्रमरे वापुवशगाढमंत्री
मूर्त्तिर्यस्याः सा एतामेव पुनर्वर्णयिष्यति कविर्न
लपदे अपत्नलपदे अपत्नलो विहाय जायांप्र
तोभूत नव: कावस्थाद मयंत्या सम्भदिता ह य
अजीर्णसभायां धेनल: शिथिलतया स हस्तवा विहू
रेकाकसार आसीत् कोसारहूतिसत्त्वमीगंगायाः
शोपशतिवत् उक्तांहि भाष्ये सा धकनामसस्वेः
खर्चीभिर्नेननमस्यहृपोनेदं ज्ञापितं कारकाधि
कोरान्स्थयत्नपायोनभवन्ति इतिपरिभाषा गं

ग·नै·
८७
87

गायांगाव: कृपोगर्गकुलम् नैनैरुयादिप्रयोगा: सिद्धां: सटीक
कस्यानंदस्यासार श्रागमो यस्मादिति योगिकोयं
कासार शब्द: विनायकेनकेनाचिन्ह लिविधिकरे र
एपादिश्लेषरूपधारिणा ज्वलचीर वरेण्यस्मासि
नन्निकटेनास्मि न्कालेनालिनी नल: पतिर्वास्या
मसीति श्रनयानेनैव पीयि: अस्त्वेष इतिङीप्
नलपत्नीदमयंतीत्यर्थ: यदार्थेइष्टा नलग
मनावंतेषां न: प्रवृत्ता कर्षं· श्रवलंवितेत्यादि
विशेषणानि प्राग्वत् पतिदर्शनाभावात् घूर्णि
मानस्मार्त्तै: भ्रमाविततवे नव्याकुलाकांदिशंपा

दुःखं

मिहावियोकिंकरो मि इतिविचारात् कलिङ्गतक
दमयंत्योर्वियोगं हुष्कज हर्षेतिभावः उपगीतिवृ
त्तं ॥६२॥ वनेजातकांतिहृत् हृतपातिजातस्य वाप्यां
जलाभावकरात् मिमृषास दातान्कांदाकितीर
यस्मात् ॥६३॥ वनजाता वीणा रामपदे त्रिभिर्वि
शेषैकामिदं वाच्यं पुनःकथं वने जले जीवनं भव
तं इतिकोपः जातः कांतिप्रोयस्याः सा एवंदृश
प्रवुकाप्यंवीतिवितिकोऽसौ स्महृरपतिरस्तत्पर्यत्वात् व
यम प्रवृचेतिकोपः पातनदीतडागादौ वाप्यां
जमोभवति नीहारवत् नंतोवुकरणः परिभवति

वहुभिः कुलकं च = ५

सा॰नै॰
८८
88

सटीक

तत्रक वि रत्नेद नैरवंडितानायिकेव पद्मिनीस्त्रीकरोदस
वाष्पजलामन्ये पुनः कथंभूता शावरकरानाभिस्पर्शा
शावरंकेरण किरातादिहस्तेनव्हपला दिवास्यान्नु
निभिर्मंदाकिनीजलत्वात् अनाभिस्पर्शा अस्पृ
श्या नमेवा पंहृछयाति यतः सातान्मंदाकिनी न
त्सामीपस्थानानम्रत्वावत्वात् सरस्यादीनाम् अ
नेनाच स्पर्शरहिता अपनलपदे कथंभूतासाद
मयंती नैनैषैद्यपेघात् जनैर्जायमोष्मतेनहल्यंजा
नरति रूपंभवति वनेजातः तीरणः कांतिपूरोयस्या
सा[illegible]धिक्यात् सवाष्पजला अश्रुवर्षनादि

रणी दूरपातित्वात्‌ मंदाः कियत शबर पुलिंदा म्लेच्छजा
तयः इत्यमरः भमंतीवनेशबरंकामुकं दृष्ट्वाभस्मीच
कार पातिव्रत्येन शापात्तया मतनस्पृष्टासीत्‌ नेत्रहेतुमा
ह स्वादात्मनीगौरीव मंदेषुमूढ बुद्धिषु शाकिनी स्त्र
कस्त्रगकुटिलायांगतौ रुध्यजाता बितिरणितिः कुटि
लगामितीदुष्टेषुम पाचारोमायथा वर्त्तितीयं इत्यु
घोषोविदुरवाक्यं परो धर्म्मः एवं शबरकोरण्यास्पृष्टे चा
भिप्रायपचेष्टा दर्शनादेवचचंडे उपगीतिः ॥६३॥
अज्ञानस्यद्भिपरोपिप्रियभक्तेः खंडेकोपिविष्णुः ॥सत
लिन्याविधुरासीच्छोषितस्मृतिः तरागेत्तास्मिन्‌ ॥६४॥

रा०नै० ८९ ४९

अजगरेति॥ अजगरगुप्तिपरोपि अपिपुनः प्रियभक्तेः खं सटीक
डको विधुरादास इव बभूव नालिन्याः नास्मिन्दारोपणोपि
सम्मतिः आसीत् अजा विष्णुहरच्छागा इत्यमरः ग
शब्दे गरलागरः भट्टोरपि गुप्तरक्षणे गोपनं गुप्ति
गरस्य गुप्ति अगरगुप्ती अजस्यापि शिवस्य वर्णनरक्ष
णा परोपि कालकूटरक्षणं कृत्वा गुप्तिपरोपि प्रियस्य
खंडस्य भक्तेः खंडकः खंडिखंडने शाब्दिकस्य त्वात्संकोच
करत्वात् विधुः शशांके कारि रे हृषीके शेच राक्ष
से इति हेमः राजा चंद्रोपि सदा स्वसुखेन स्वसखकांति
त्वात् शोषिता कला वशेषा बभूव संपातिनस्य

शोषितमूर्तिः शंके नालिन्याः स्वापापि विदीर्णकांति
रसीदिति व्यज्यते शिशिरस्य सर्वोपयोगे इत्यर्तिः
स्थितिरेवैकावस्थानं शोषशब्दार्थः एवं नालिन्याः
पाश्चिन्यारस्सरस इवासी दूरस इतिफलितोर्थः स्वं
पनलपदे भ्रमन्त्यावर्तपदमयत्यास्वाजगर स्वस्ता
या स्वासिनान्तं कुर्याद्वायपरोपि नत्वकर्म्मस्याङ्गाद
काचाद्विधुरापित्याभेचराचितत्वात् नलखंडकत्वा
त्तस्य नालिन्या विधुरितस्वदेशाइवकुङ्कयातया पत्ते
पुंस्त्वादुक्त्साच्छशोवीभूतः नवदारो शोषित
मूर्तिरित्यासीत् काव्यलिंगरूपकालंकारयोः

रा.नै.
९०

90

संस्ताविः एतेनेदमंग्यं त्याः पातिव्रत्यमाहात्म्यं ध्वन्यते ३ सटीक
पणीतिवृत्तं ॥६४॥ मुनिमंडलांतरगताजगतांल्हादाच्चि
रेणभुवः ॥ कृतसौहित्याकचिरादरेणननृतन्तदाददर्श
नाः ॥६५॥ मुनिमंडलेति ॥ राम्पदे मातर्मुनिमंडल
मध्यगतामिमां जनकात्मजे रचिरेण पुनर्जगताल्हादसंपा
यात् कृतसौहित्या कृतं सौहित्यं प्रीणनं तेनोवाचाय
यासोकविरासौ कष्यपिवतीसानतालिनी नक्षत्रचन्द्रेहे
हेनतया मुनिमंडलं तत्रसभयो दर्शितं ददर्श नक्ष
पदे ॥ जगत्पवित्रीकरणायेवर्णगतासादस्य
ती प्रतार्कितमा प्रथमस्य मुनिमंडलं हष्ट्रानेपत

मगना हृत्स्तूट्यामानहृतानातिष्ष्येनजनू धुनया
दिशायशीघ्रं हृतसोहिमा हृतान्त्रि क्रियाकृचिराशदाय
दृशालैव तत्कृति मंडलमंतानाहिविंद दर्पा उपगीतिः
॥६५॥वाता धृतोदचलत्कांतारगाति:स्ववाकुसार
र्घ्यपरागकारिवरयुथा ड्रीना प्रोदचल हृत्त्वौपित
त:॥६६॥वातो॥ रामपदि रामराम हृष्यान लि
नीवाता धृताकांतारगाति:स्ववाकुसार्घ्यपरा उद
चलत् वातेनकंपिता साकांतानांस्त्रीरांग निग्राह
त्वात् अरायशीघ्रागातिर्धिष्यांसा भूतिपत्नीकि
तावगाहा स्ववाहृतां प्रोमत्भुजलग्नांस्त्रीरगासा

रा०नै० र्थ्येवपरउत्तमोयस्याःसा द्वारानात्मोत्तमाःपराइत्य सटीक
८२ भरः उच्चलत् चलकंपने लिट्चकंपे नलोद्भूतो
पिकारैवरयूपाङ्गीनाऽन्तीविद्ममाभामुच्चेदर्पपुरी
नीवैपच्युभेडोमत्येवाहुत्वाधत्तानकंच्यमाग्रा व्य
पित्रइत्यांवीचिंपिच्युमेदालंकारो ध्वन्यतेकाव्य
प्रकाशे नलपदे मृत्यनचूलांतत्तरं चकुवानेव्या
घ्नतानहि कांतारोद्गीमलवन कांतारेमहारण्य
९१
गी गातॄमनयस्याःसा स्वाकुष्णादिराजलतसाप्यप्से
दिपुगछं तंपाथैंतत्परा रत्नोदेववशयान्कारिस्तर
थैतत्रमाप्तैतोजिंघांसिते स्वल्पारणीतींदिनेहष्टो
प्राप्य ँ प० २

प्राकृदंतिवदग्धीतापश्चादुष्टेभ्योविकृष्टभ्यादिभ्यो
पितृभीतासकर्यैरग्रचकंपेइतिभावः क्षत्राजी
वितत्तोपिहूरं आर्यावर्तं ॥६६॥ साचैलखंडधात्री
दोधूयितम्रपधूदौर्जनात्संगात् ॥ वैदीपोजनकी
तांविभयात्त्राहिंस्मिातिदध्यां ॥६७॥ सेति ॥ रार
मपदे पुनः कंपम्भुतासाबालिनी आसीत् चैर
लखंडधात्रीसापदौर्जनात्संगात् दोधूयितम्रपप
चैलंवस्त्रंगृधमोत्रीभुइत्यमरः चैलाम्बखंडाम्प्र
येकोचितमानम्यागत्नाः कासारैतेकाम्पापिसोगर
धवेतपरमैरधात्री पोषापिवीदधातेरुच्चव क्र

रा॰नै॰ लेभ्यइतिङीप नवदुर्जनसंगात् आतिकांपमाय कैा सटीक
८२ श्चिह्नालितापि नदका चंदत्रौ चेषादिजननीनां ह
श्रोमामिति शेषः विश्वयात् विचिंत्य हस्ते धारये
९२ त नदैवाहं स्यामिति मत्तमरत्नां दध्यां धारयेयम्
श्रमपुनमहत्पत्रव्याख्यानेन प्रवृज्यमाने ऽप्रड
ज्यमानेचोत्तमः स्यादस्मादि अतोऽहमिति परंल
घं अजामायातत्रभुरापिरामएव जातिस्मरास
नालिलीमनसामस्मात् चेदीपास्यरामस्य हृतो
कारोवासुदेवोयस्याः सा ईश्वरीसीताजगद्गुनन
मांधारयेत् नदैवाहंस्यामितिमननीस्यामितित्ता

न्यर्थे समसोदः स्यात् अपचनलपदे वरवरवंड्घा
ञी चेलंचेलंचंडखंडो हन्तुमान्हनुमानादि विरूपंकोग
सादमयंत्री डुर्जनिसाप्येवाहसंगात् आतिकंपंश्रा
पत्र डुर्जनिस्यायन्तस्य दामित्यस्य आतः परंसुहि
नाचक्रोलिलनीर्यकानाको सूपचेदिनगरंभाविशा
सती धेदीघ्रः चैदीतामीत्यचेदीर् नस्यचेदीघ्रः
इना इनःस्वर्येसोराजेत्यमरः प्रच्चीजननीम
न्मातृभगिनीकवाडुमाता पांविम्भ्यात् नाहिंत्रु च
कांचित्कालांस्थिति मात्मर् सांद्ध्यातान्यप्या मु
रद्धघामीतिपूर्वव आरव्या इष्टा च्यकर्तारि ८
ङीप् सभंगः श्लेषोवाचित्रः शब्दालंकारः दीर्घायिता

ति धनुकंपते अस्मा घडं॰ ताड्डावो क्त प्रत्ययो वो हूम सटीक
व्य:॥८६॥ एवं विचिंतयंतीत्र ष्यावतं रवलुवारु
रुं ग्पुरष्टूग॥ पुरग्य श्लोको त्रं स: पैरावि मर्दजाहु
तसमा श्वेन सूपाभर्तारं इष्टुगान्वां ग्रवान्दिव ॥८
६८॥ एवामीति॥ रामपदे युग्म श्लोकेनान्वय:
एवं स्वर्वोक्तं विचिंतयंती पुरगा पुरःप्रगामते
पुरतीति पुर: इगुपधात क: गमेड: प्रत्ययेवा
मापि दृश्यते पुरंब्रह्मादिदेवाग्रेसरं रामं गच्छती
तिपुरगा खलातिमेघपेत तद्भातेनैव प्रकारेरो
व भवंतं रामहस्तमाप्तिरदारां भवाकरणात् प्राप

अवरोधास्तिरोधानेप्राप्तावंतःपुरेपिचेतिविश्वः हैमः
विदते विंदतिप्राप्नोभवतेवरूपाद्विचेतिहैमःभ
न्नःचिंताक्लेनमकरणनरामेणदत्तान्कुर्वतासीता
यंविविचिंत्यताागरेहेगत्वातस्यैभमहृष्यरस्योभिती
दत्तेतिभावः नलपदे साद[illegible]यंतीचचिंतयंती
चैदिपुरगारराजसमाश्राम धैरथ्यंयानीलावरणपशा
लितीदृष्टाप्रासादाग्रात्रीमुखेनाहूताहर्म्यानीत
ताकृतसंभाषणारासर्ववृत्तांतिवादितंश्रुत्वासं
वंधमातामतोनातिशोयपुत्र्यैसमर्प्यसमयंचकृत्वा
प्रामुखीवहृतादरेतौकांतेवासंकृत्वास्यापयामा

द

रा.नै. सेतिभारतकथाधत्यते प्रबंधेप्यर्थशक्तिम्हरीति सटीक
९४ सर्वांगंमहाकाव्यत्वात् षट्चरणंगाथा छंदः
इत्यमरवत्स्ववाकुणत् प्राप पुण्यश्लोक इति राम
पदे पुण्यश्लोकोत्तंसो रामः पुंस्कृत्तंसावतंसौ छे
94 कर्णपूरे चात्रशेखरे इत्यमरः पौराणिराणं श्रयोध्य
वासिव्यातानकांदिवंगतागतवत्याः धिमर्दसंग
र्दमा शंबचमतसातो चित्रकूटं जग्यजगत् श्वतस्त
याम तारमात्रिंप्रजापतिंगत्वास ययो ह क्षातमभ
वंदिपूप्राणांसीत् बदेर्लीङ्रूपं वादिष्ठाभिवादन
स्तयोः श्रपत्तलपदे पुण्यःपावित्रश्लोकोयपशो

यशैषायस्यसप्तएष श्लोक सैष्यसुतंसः श्रेष्ठवरइवस
त्वादित्युक्त प्रक्षालितवान् सनलोमनसागरुएवता
त् श्रवनस्यामर्तारं गुरोषु दोषारोपणमस्
या नाविधत्ते श्रवस्यया यस्यसानस्यमाताहस्वाश्या ल
वक्षत्यवान्स्यवावावीक्ष्यपावत् सवासोमतो श्रवन
स्यामर्तातुमनस्यामर्तारं भगवन्तं वासुदेवंग
त्वा श्रम्यवादिष्य प्रक्षालितो वैष्णवारसि नवसुमार
स्मर्यंदेहीतियदापोरावस्मद्धैर्यम्भवत् तंजहत् स नोप्यमि
त्संवाविस्तवोन् नवैवतगारगोविंदालयोमस्मसहन् तीनकर्म्मः
तदाहो शीघ्रं गत्वा नारायणस्वामितिमिम्यवंदिष

रा॰वै॰ अस्तावीद सुपुजस्व भर्तारं त्रिलोकीपोषणं उपगीतिवृ- सटीक
९५ तं ॥ अत्र प्रस्तुतलितीरूपकालंकारो गतः ॥ प्रकरणांत-
रमारव्यायते ॥ ९८ ॥ अथ वक्तृ प्लवगमंधवानितो वीरसूनुस्त-
९५
वि न्नमहः लंघित विभ्राग्भागा छूम्यारतीरिं सपरापवरः ॥
रामपदे ९९ ॥ अथ वक्तृप्रतीता ॥ प्लवगपुंगवाधवानितः विन्नमहः वीरसू-
नुः अस्मत आर्तिभर्ववतीपरः अन्तस्य प्रान्नागरा-
गसीतासहितः प्लवकाधिः प्रागदर्शितः वानितागतिसं-
दरी वीरस्य दशारथस्य सुत इति यथा विर्गस्तुः वेत्राई
रोग तिर्यस्यसः ईरगतो कंपने च सुतः पार्थिवपुत्रयोः
रित्यमरः गरुडगामी च सो राजा च वीरसुतो रामकृत्य

मह
र्थः विद्लाभे नुदविदेतिनिपातस्यनत्वम् अतिट पू
जायां घञर्थेकः मह० आधृषजस्तस्मात्कृतेः पुनरत्ये
पुरगेपिपासत् लांघितमहासरित् यवसेवते सोत्रो
घातः योषयांपोयः सेवा सयोषावरसीताय
स्यसः उष्ट्रयापयेतिभावः पारंतीरं महानघापारं
तीरं नत्ववारं आर्षत्व धाप अहगतिप्रापणयोःल
गंधोगंधकः ड. अप्यनलपद्दे आमोदलेशोसंबंधगर्वयोरिति
विश्वः अवरोधात्तीरोधातेइतिहेमः गंधोगर्वः व
ततितादमयंती अवकृशांगंधवानितियस्यसः अंत
र्हितदपोताहितपत्नीकोराजावाकुकाचेतमसिशोऽयो

रा.नै.
९६
96

छायायां गुणवत्ता[illegible]माधिकां विलोकयसज्जनैः ए जितो वीरस्त
नः वीरसेनपुत्रो लेखितनतीचजनस्य कान्तीचसंगः नि
मंतीचंगछं तीतिनिम्नगाः नीचाः निम्नगानीचम
नैस्या मे घवत्सारितिस्त्रियामिति शाब्दार्णवः वी
रसेनइत्यत्र रसेनलोपस्तु इत्यपराः संप्रसारणमितिर
सत्वं विवृत्तावाती भाष्यकारस्त्वाह इस्यंतैवपदेषु
पदैकदेशान्प्रयुंजानाः यथा देवदत्तः दत्तः देव इति
तथात्रापित्रियम् पुनः कथं० गोविंददेवालयेत्य
त्र व सयोर्भेदोवरोयपरस्परः हेहरेविपुत्राकारस्त्रीकोहम
चिरेण[illegible] प्राप्स्यामीतिविरयाचतंयरस्परः पारमि
ती

सटीक

शिवेदांतवाक्यादयात्मरत्तरंब्रह्मैकमार्षत् प्रारणीचका
र तत्ववाचीतान्दैवात् ऐतेनतलस्यपारीराणत्वम:
विश्वारवेप्रबुद्धत्यतो वा सर्वेस्मात्तजनकादिवल्लोक
संग्रहमात्मनिवकारेत्यर्थः उपगीतितंत्रं ॥ ९९ ॥ अ
सुरविराधोनामायीविरहितवानितमातोयभवत् ॥ पु
रयजनदानकार: प्रारंभगरस्त्वाअवयरत्नस्य: ॥ १० ॥ अ
सुरेति ॥ रामपक्षे अयोविराधेनरक्षसा हाभार्यस्त
स्तुरखकुत्तवंतंतं शास्त्रेण निहत्य उत्ताप्यो घातः घा
तोत्ताप्य वधा अपीत्यमरः पुण्यजनास्यराक्षसस्य
दापल्लवतलहदातं तस्यच्छेदकारी असिना विरुपलदाए

रा.नै. याचुण्यंजनशब्दः जानुधातः पुण्यजन इतिकोश्यार सटीक
८७ त्र तदनुपर्यंगाभूते तस्यात्मीयस्य ध्रयः शरसां
सुपसत्ातियोग्योभवत् तेनतत्तुवेहत्यर्थः श्री
97 पतलपदे विरहितवनितोदमयंतीरहितः श्रीरस्तं
रासतमोरूपाः तमोरूपाविरोधकारकजनोत्कार्यो
नसंसर्गरहित्यात् निरहंकार इतितात्पर्यं रा
घसांसिद्धो विरुद्धोराधिविरोधे विसाश्ग्वंभवतीति
माघे तदनंतरं यद्रजदत्तं धनंतत्पुण्यजनेभ्यो
वस्तारीत् एवंपुण्यजनदानकारः शरसंगः स
हिंसायां श्रसोहिंसाकरदोरप तस्यभंगोयस्यसः

नस्यैवक्ष्मात्मीयसाधोः सेवनं = १

प्रसंगः साधुः स्वचारसेरवश्च आश्रैयोयस्यसत्व
स्यो तिरस्कातियोग्योवल्लवत्वात् वीरस्तुतोनलइति
गूढोभिप्रायसंधिः आसीदितिक्रियाक्रियांतरा
भावेयोज्या पच्यादिक्रियादर्शनव्यवच्छेदेसति
अंतरंगत्वादस्तिक्रियासर्वत्रयोज्या नलपक्षेदा
नूदात्तेभाकल्पटिनल्यमेवरूपं ॥७०॥ आजिरसोहो
वीत्यस्माणात्मानंयस्तनः प्रभुकाह ॥ अभिप्रायस्त
नरामः स्तुतोत्तम्णमानीपलाद्विषये ॥७१॥ आ
जिरामीति ॥ रामपदे आजिरांविषयेकापेइत्यमरः
आत्मानंसर्वभूतांतस्थंरामंपर जानन् परमात्मानं

रा. नै. सटीक
९८

98

ऽराणतौ शत्रुजप्रत्ययः यएवगत्यर्थास्तएवज्ञानार्था
ऽस्तुकार्यात् चरमाङ्गमशोवी तृणानांनोनमाः परा
ऽत्यमरः श्रमतपसिखेदेच दिवादिः श्रमकृत्तप
स्वी स्थितिर्विधायरामस्यपुत्रतांकायमाजिरश्वं
नाहौषीत् ज्वालितेवक्त्रो श्रमवृदितिविशेषणाद्वक
स्मंगाइत्यनुवर्तते नैनरामः पिप्रायसंकेतोव श्रानेषी
त्वारामः पलाद्विषयेरदोविषये पलंमांसमत्तीतिप
लात् संचरत्कोणपैदशोऽत्यर्थः स्त्रनीदाणमातिह
जितः स्त्रीदारास्यमानः प्रजास्त्रनीदारामानः स्मे
स्वास्त्रीतिमत्वर्थीयः इति मानप्रजायांरायेनादेव

व नलं स्यादाशिषे पलाशीत्यमरः अपनलपदे
नत्तः अमकृतपश्चात् अमृतापास्तिरवेदेवोनिहिमः
आ स्मार्तं सरस्वतीरे ध्वानस्योन्नसियवत् परमाकु
मरसेवी रामः अगेवकोपरा उल्कः स्वामन्मूर्तिर्न
लः अपिचरवषयंवरोतिनाचरोदनः सदामनुपस्थानं
स्मरणादेवतावर्णविष्पतीति स्पावकममातिसेवते इ
तिरमः रःपावकेचनोदिशोचोतिविश्वः आतिमुख
श्रा परसे आजिरश्वादिविषयंमनसाहेषीत् ने
त्याजतेनकर्मणापि आयतजोव आशापात्राध्य
मेवचेष्टाहृतवान् अमेःपचायत् पलादिविषयेकतो

न= ३

रा.नै.
९९

१५

त्वाम्माली पलाशनाम्नपालविषयास्थितोपि सुतीक्ष्णः। सटीक
माली मतस्तंभेवुराधिः स्वातिनीलाञ्जनतया गौ नेद्र
धकत्वात् आसीदित्याहितिनयम् उपमीति ॥७१॥ स
किले पवनाहतानपदांशिथेगाती: पठताम् ॥ क
नहोहिदुतन उच्चै: पंचवटीमास्थितोरमे ॥७२॥ स
किलाति ॥ रामपदे पठतामधीयानानां गाति: ।
धरराभिराम: उभवा होगत्यपुष्पावनपवकिरा प्र
भीहुत्तस्वनातोगरस्यस्तस्यपदं स्थानांशिधेवे
कोचित्वालतत्स्यो गातिविहद्गुरोममार्गेपारसायव।
गम्मापिचातिहिम: सर्वेषांव्रतरयेवतात्यर्थमिति।

ततोगरुत्माहतहेतिः अस्मगतोः पदवस्त्यर्थोस्तए
वघ्राण्यर्थोश्च अस्ताः धाम्नाहेतयोदिव्यास्त्रयामा
येतस इति बहुव्रीहिः उद्धेर्महत्येतोपलादितोयस्मः
पंचवटीत्रास्थितः शालायांरमे व्यहरत् किलेति र पर्णे॰
पुराणाभासितं अयनलपद्दे पठताश्यालिहोत्रं र
पठतांनरणांगतिराचार्यभूतः सकलः प्रकतोउ
द्विपरास्पृष्टत्वात् इध्मानिकाष्ठानिवहंतीतिइध्म
वाहाः काष्ठविक्रायिणः तेचलाताअनुकंप्याश्च ता
तानुकंपेजलके इति विश्वः तेषां दुर्बलानांकरुणया
पदंपरित्राणंशीघ्रंवे पीतः पुरस्पेताकार्षीत् पदंव्या

रा. नै.
१००

वसिष्ठतिखारामस्यानलदमयांघ्रिवकनुपुरुस्यमरोगिति: ततो दा सटीक
याखाली मेव्रवसद्रदत्तीरेसमीपेच उद्वे: पंचानांवटवृ
क्षाणांसमाहार: पंचवटी ह्रिगोपीतिड:ीप विश्रामार्थ
तीयस्म: किलदेमे उपगीति: श्रतंसत्यमेव होतियस्य
सद्वाली श्रुतहेति: सत्यंतथ्यमृतंसम्यागित्यमर: होति
राघुधकीलियोरितिमेदिनी ॥७२॥ सत्रोय: सादरज: ९
प्रतीदिनसवनाश्रियायवसत् ॥ प्रातिपेषालुयपरं
यासाविश्रियेकांतमदनिकदा ॥७३॥ सहोतो ॥ राम
पदे सीतासहित: मलदमरा: प्रातीदिंसवनंस्ना
नंपचपयसगोतमसीतायी विरंवसत सराम: प्राती

पेशलयास्यातिसंदर्श्यां अपरया अधमया स्वर्पित
स्वया कांतिभातिस्मृद भर्तुर्भाविभक्तिपूर्वसहर्षया
विविधे आविर्यत वीडं गणान्यर्थेदैवाद्धिकः लि
८ यदास्यः कामरूपचान्सोदर्यं छ लैनकुर्वीति ते
पेशलत्वं समपातिसंविति वंशयादास्या:
अपत्यलपदे घटमर्ध्योमिभवेव घजर्यैकः स
हन्तं सहः पश्च सेवनै सौवाधानः पोषणायोषः ति
तिदासेवी अवरजैः भृत्य पाले वेकुभिः संगतः
पातीदितस्याथीसरथ्यां वैरायतनगरे वसन आ
ति पेशलया परयाउख्या उधित्रिधावासोनकथात

सात्विकीराजसी तामसीचेति परयाऽन्नमयाऽनुसावि
कयाऽऽज्ञया विविधे हृतः कथं भृतयाऽऽज्ञया कांतस्य
भक्तिः कांतभक्तिः तदनुकूलमितिचेस्वान्ःसा यथा
ऽस्मत्तीरवकांतं नजहाति तथा नाऽजहात उप
गीतिः॥७३॥ तदन्तरायजोषाद्धिरतायदातमेवा
भजद्भक्तिधर्मा॥ तेनसाव्यधायिषीद्धसहयात्तैव
रूपवती॥७४॥ तदन्तरायजोषादिति॥ यदालस्य
जोषाद्धिरतावकुधातमेवलहनमरंपरावहत्यपति
भवितव्यमजत् ऋत्केलत्ववानीतिरामेऽयस्यारत्वा
नकामातौ तदारूपवतीप्रभातिसौदर्या प्रसं

सायंमुरु१ सत्यानैनैवलद्मरोनशीघ्रंघुरि
कामादायविनस्ना विश्वाव्यधायसायवलसौन्य
र्च: विनसोपलादितैनेत्यर्च: इत्यंश्तलद्मरोन्न
नीयादृश्च्वा अथनलपद्वेव्याख्या मनसोनि
ग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्करमितिभगवद्गीतासूक्त
त्वात् यदाकदाचिदपिविवेकवतीबुद्धिलद्मराजो
पाहिता श्रीमद्गुर्वादिसेवनादिवहुधाबहु
भिःप्रकारैः नैवनलानितः पराव्टत्याभजत् तद
सत्याभ्यासवलात्प्रतितत्त्वज्ञानेनलोनशीघ्रंचित
समाधानेनज्ञातासिनाविनसा छिन्नानासिकेव

रा.नै. क्रैकविरत्वेदन्ते यथाविनीयोर्थ्यः राघसकौटिल्ये नसनंतुसः सटीक
१०२ कौटिल्यं नद्गृहित्वा वेदांतशास्त्राभ्यासबलेनव्यधायिचक्रे
नप्यासत्तीपुनर्विवेकवतीबुद्धिमपिप्रियत ॥२४॥ खरदू
102 षणगादस्य एतत्ताग्रापर्यंगा झूयः ॥ खरदूषणमुरव्या
सोरम्यं जघ्नुर्बलेनवक्ताः ॥२५॥ खवेतिना ॥ राम्पपदे खर
दूषणनागाजस्या एतत्ताग्रा झूयः पर्यंगा त परावृत्या
गात सूर्पणखा कौराप्पी ऋहोत्तिरयया धोपंचवटीवा
सिनातातायस्सेतचरंतीस्वेच्छया विप्राकृताश्मितरमात्रे
रगा त च्छुत्वाताामेवपरोधाय एतत्ताचमस्थ्यंतर्दश्रा
सहस्राणिरवतांसि तेषामग्रा प्राग्याग्मासीधमाश्रिय

मित्यमरः तदग्रे मरायामं दर्शयामास तेऽखरदूषण
मुख्यामहाचक्रेण वृताः सितैः शरैः रामं जघ्नुस्ता
डयामासुः हंतिस्ताडनार्थेति व्याजघ्नो विषमाविर
लोचनैस्यवदत् इति भारविः अथ तलपदे सात
मसीद्भिन्नलितावितसेव कृतालतः पराव्रस्य स्थर
शिरो निदिशाति दूषणत्रिपेषांते खरदूषणः अति
प्रबलपापसमूहेन ब्रह्महत्यादयस्तत्समीपगामिनी
महापाजमहामोहसेनाम्मुख्या भ्रत तेहलमादावक्री
मक्रोधलपासत्वजेलावावक्यारव्याधिकास्तत्वरामं
श्यामांगं तल्लं जघ्नुर्विव्यधुः सप्तमप्रकरण स्तन्नादिपाठेन

रा.नै. पादशालक वैसम्ब मंत्रेण तत्कटकं पलायत परं चक्रे सः सटीक
१०३ नामस्यापि परः जिता पलायिष्ठ न कृतावि धस्त पलायि
तैः सह उपगीति ॥ ७५ ॥ नैव च चाल न दसौ विहस्य
103 न्यमानो विभुरेव यशः ॥ लक्ष्मणानि दिग्भ्रवरोव्या
धृतासत श्वेति त्रिया सान्तकाः ॥ ७६ ॥ नैवेति ॥ सर्व
मपदे सातामसीवृद्धि नलेनाविनसे न दासौ नैवि
ह: न्यमानोपि नगाइव रामो नैव च चकंपे चलकंपते
लिट् कथं. पुण्ययशाः पुण्यकीर्तिः नामोच्चारणा
पावित्सतां गति प्रदत्वात् पुनः कथं लक्ष्मणानि दि
ग्वरः लक्ष्मणोति दिग्भावरा श्रेयासीतायेतसः निर

दित्रान्यस्तेत्यर्थः संग्रामंसमयेभेष्यतीति गोस्वि
यो रितिहृस्वः आगतेयंवारुणेनजघानेत्यादितद
स्वप्रतिकारकादिव्यास्त्रैःप्रतिकर्तास्यपो हि ताचरीर
घ्रं वन्हर्दध्मासाहस्त्रवलसमीमरदित्यर्थः अथवल
पदे नाहंवलसमत्थ्यानोविष्णुरायंयदयानलःस्थि
रवज्ञित्वात् लब्धमरोष्णु श्रीमद्धांघेष्णुतिदिक्प्रावरा
वजवरसो संसारवैषकत्वाद्वराजवधायेतस्यहतिवु
द्धीहिःत्वंमदांघेष्णुगच्छेतितांप्रत्यायपरयाविधयाते
वगीरीरवचवकेपविस्फुर्भजेपतिभावः किंतुभ्रवाणा
दिभिस्तान्यान्तकसमहान्द्राकप्रतिकारकेभजितेव्यद

रा॰नै॰ नादितिभावः श्रीमद्भागवतीयपुरंजनोपाख्यानतोऽत्र सटीक

१॰४ दीत्यातिशयोक्त्यलंकारेणसर्वमारोप्यं उपगीतिः

॥७६॥ प्रतिपक्षहननचकासीत्नातिविधिपारीणउग्र

तपाः॥ सज्जीवः सावरजो विललास पुनः कुटीजी

104

वः॥७७॥ प्रातिपक्षोतिः॥ रामपक्षे प्रतिविधिपारी

णः प्रतिकारपारगामी उग्रतपा भयंकरतापकः

स्वयंचमहातपाः खरदूषणादिप्रतिपक्षहंता स्व

चकासीत् रराज पुनः कप्यं॰ पंचवटीकुटीजीवः

जयश्रीप्रीतिसेवनयोः जीवनं जीवः भावे घञ् कु

ष्टाः पंचवत्साः जीवः सेवकः तत्रातिवसन् विललास

किंभूतः सहजोषः जोषयासीत्तयासहितः सावरजः स
सलक्ष्मणः यवीयोवरजानुजा इत्यमरः अथ च
लपते वेदांतशास्त्रानुगाव्याख्या प्रतिक्रियाप्राप्
षिता पारगामीत्यादिसमातं सहजोषः तिति
क्षुः योषेणसहितः सेवकश्च सहंतिरस्कारं सहत इ
ति सहजोषः उपपत्तिश्चकस्य प्राप्तवान् उतः कुटीं स
जोषः मार्गपरीणतारो गेहे वसत् वासः कुटी द्वयो
शालेत्यमरः क्षुण्णसंवोधिविलासेत सहावकरोत इ
त्यर्थः उपगीतिः ॥११॥ सारावरणं तम्या छिदिनर
सा दया दर्पिजनतामहा ॥ श्रीचंद्रपराक्रमप्रणाये
स्याघातवाशीतितव ॥१२॥ सारावरणांतमिति ॥

रा॰त्रै॰ रामपदे वित्रस्तासस्यादपिंजनास्सामंद्भरावस्सांतम्मा र्धत्र ग्रंत्त: सटीक
१०५ स्वरूपनिक टैनाश नित्मुष्पयो स्पीत्तिहैम: रावएासमीपेज
गामस्यायेस्तबांधवौ पिजिहिंसायां दायादस्तांबांध
105 वानं पिजिनंभारस्तांयस्याः सा विगतंना सिकयो पलादि
तां तोकमंद्ध्पी ग्रंतस्भावण सभायां गास्तर्पतस्वा प
रावस्थ प्रयाणे स्या घातवापितो स्मावक्रं दक्तोद परात्म
नोविस्रो: प्रयाणं येषां ते परात्म प्रयाणवैस्वा: पं
चवटीवास्तव्य मुनय: स्मस्मप्रतिकूला: नेदुस्योदस्माध
त: कस्तं स्वरादीतां तस्य वारितस्य वर्णे तथोला: वर्णिया
तेला चीलयेणिति: भवदादिष्ट मातिपुत्रमदारण घीलाया

मेतापसानांतत्रैवसङ्गांमुनीहिताभ्यांवनदेशास्ताहस्तखरा
दिघात्तोकारि महासंभेदश्चाचैषाकृता इत्तिवदंष्ट्रोदीर्घ
रामायणक कथानुसंधेया अथनलपदे सापत्नविवे
कवती बुद्धिजीतदायादपिंजतावि कौटिल्याछाक रावर
सान्तंमहामो हस्वपतेसस्वकांपराजायः प्रविघास्य
महा स्य मोहमूलत्वात् एवराजा मनकुंभते प्रत्यंतोमेद
देष्यः स्यादितिकौशास्त्रारन्या तदाधिष्ठमतो महामोहाद्
त्रिमीमांसास्तीयं ञवयतिरोद्ध्यानि सर्वत्रिसम नगर
वार्षिवादितिरावणो महामोहः सचाहंमम त्यामूलकः
तस्माच पर्यन्तमः प्रधानेष्वूतेयं विपर्यन्तःकृतेत्यास्मि

रा.नै. सास्वात्मा धावसानिकोतिकाव्यप्रकाशो ब्यारव्यातं प्रफुल्ल सटीक
१.६. द्वारगायांमहामोहप्रवाहानुपादनं रावरणरवायमित्यप्र
106 वसानात् विकृतमिन्त्यावकुलंनोच्यते समाभिः परात्मनोवि
स्मोप्रयरणं यस्यस नलरक्तहुत्मोयमात्मीयं घातसंत
वारीतितात्पर्यः विपक्षवर्द्धकत्वात्स्वः आत्मनप्रभृही
धमान नलत्वाद चक्रंदाविलललापोतिहतात्पर्यः गीति धर्मा
॥१८॥ विगतस्य नलत्वलपुत्रः कोन कुलं घातयेत्सूक्
॥ इत्थं संभृतकदनोमारीचापीस्त्रयेजवनः॥१९
॥ विगतेति ॥ नामपदे कियाहेत्यात् विगतस्यस
त्वलपुत्रः कोमूढः कुलंन घातयेत् अपितुसर्वोपि क्व

पसर्पद्भ्रमरः स्पर्शेद्रयस्थमयोक्तिः विगलन्नचारत्वेन लघुतायु
पस्पर्शः चारनेत्रविहीनः कौमुदकोराज्ञात्वाहर्षो ऽफुल्ल
वंशोन्नमारयेत् कायित्रमारयेद्देवई स्यं कदंवेल्लकोम
घटादिः संक्रान्तकुललता स्योगात्वावेगेन माधेऽधरादि
संस्पर्शकुले वसंतं प्राह शिशिरप्रिये कार्य्यार्थे सामहर्षे
शिशिरप्रिये इतिपदव्याख्यं इस्वामितिपदादीनांवक्षिप्य
परामर्शे कान्ताकुन्तस्यान्ते माधवाग्रगोप्त्वादरामेवं
पतेवदवीयो देशंगमय स्वहिंवामनुगत्वातद्वाप
हत्वापारं संगक्रुवीन्धुवारस्पेन पादसंहेतिरामायणा
कथानुसंधेया प्रबंधो वामिस्यपद घोत्यः इत्यमि

तिदेहलीदीपन्यायेनोभाभ्यांसंबध्यते अयमत्रलपदे
समहामोहस्यतामसराजसत्वान्महामोहः शब्दादि
विषयग्रामस्वकाशंगत्वाद्यत्ने विषयसंगत्वस्मात्स
मूढंतस्यैतल्लाघवत्वद्वृत्तंप्राहिरण्यमरीचीनांवि
नाशेमारीच मृगान्सुग्राम मरीचिकाहत्यनुप्रास
ते मृगवान्कावैसेकत:१जोपिपय:१रत्वमापद्यते
इतिप्रसिद्धंतदस्मिन्नस्तिइतिविषयग्रामस्वमारीच:
मृगपक्षिआचर तिद्रावस्थायांसंभववामागंभिथ्या
भूतमारीचंदृश्यविघं तिगाथ्यःघवसानरूपा
तिप्राधोनत्यलंकारोगोसमानमात्राशीघ्यतोमरत्ता

नुष्ठानसन्तानकाव्यप्रकाशो विहायासिविहारिरम्यी
लसत्कुलनामसौदामिनीत्यादि दृष्टान्तदृष्टव्यो ॥
सालक्ष्मणस्यैव न्यक्षासत्त्वादयो जितवाइतिविकलेनम
हामोहस्सेनाकपदकृतं पूर्वं ह्यदन्तीविषयग्रामसंभा
रीचैं परिसन्तौ मिथ्या स्वर्णसाकेतेन तुला प्रासे
प्रपद्यामास इत्यर्थः उपजातिवृत्तं ॥ ७९ ॥ अथाप्य
नन्तुतेनप्रोक्षिप्यसताग्रतोराघवं ॥ म हसाधुमादि
मन्तं स्वग्रं प्रोद्विगत्वारः ॥ ८० ॥ अथाप्यतिहातोरा
मपदे नैतराघवरोपनत् निश्चयेन अथाप्येतोमारीचः
प्रोक्षिप्य वित्रः पंचवटीमपरमागतः पूर्वमपचरित

भवरोपि यदसौनामसंततनद नरस्माद्देवमर्त्यश्वभि
तितिर्श्वित्यगतोयामिति श्रीछिन्नचिन्तपदेन ध्वन्यते
कथं० महसातेजसा ज्ञान प्रकाशेनाविद्यांधकार
माद्रिपतंगत्वायामं श्रेद्विष्टसत्र प्रावृट्ठोहरकची
लोद्वृप्यंधेतनस्यपीतिकोशपाकवं गृहस्वदेकें
यं० सगरं करस्मरेण गरेशाभुविकृतवेतसाहितं भु
तिभिः स्तूयमानाभित्यर्थः भवजलपदे गोनमह
मोहेन सांत्राणि निषिद्धपतनामार्थिवः प्रवदाविविष
यस्मामस्तूपोमादीचः श्रीछिन्नमस्तामीताचिताम
संतलगतः कथं० महसा ज्ञानप्रकाशेनांधं भ्र

विघ्नांधकारस्य दीपं तं परया सात्विकतुष्या प्राप्ति
षं सविषयरूपमादौ च : प्रीतिहेतुः स्वचरइतिशेषः :
राज्यलक्ष्मी ६ प्राचिन्तां हरिं ध्यात्वा प्रबुद्धः सन् मा
रीचं फलात् कृत्य व्यतीत प्रातः अन्युतदेशात्स्वप
लादि स्वरूपा पुत्रं प्रीतिहेतु सारीचः ध्यातविषयत्वे
हो विषयत्वाम्नो वरिंश्च पातीत्यर्थः ॥ ८० ॥ इति स्ना
हरेण रविकौ पश्चा पथितमपादिश्यकांता यः ॥ प्रीति
हूरं प्राणायातोऽरव्यापत्नाशोऽधिष्ठंसनि ॥ ८१ ॥ वि
लहरिणा मिति ॥ रामपत्नी कांतायाः सीतायाः प्रा
प्रीति प्रहृष्टकंतकांचनमृगमानयेति याचितं व्यापर

रा॰ तै॰ १०९ 109

मयलक्ष्मी हृत्यनास्यमादीपस्य विस्तरेऽस्मिन् निहन्तुं चिकीर्षे
नूरामोऽमायया विनावांचितोतीति दृंष्ट्र धियांतोऽस्त्र कथं॰
राम: अशुष्यपलाशोऽद्विषन्वैरी पलमत्ति इतिपलाद
अप्सुभोजनो हि पचेतिकर्तरि क्विप् विषः अशुवेति पदे
षष्ठी, नैर्यदेति प्रतीयते इति णत्वं बोध्यं नलपदे कांता
या: पदस्याशु प्रैरूपासारणं दृष्टं अशुविनिमपादित्यस्य स्वअ विषय
व्याप्तिकरस्यानिहन्तारं कर्तुमिच्छन् हृदयमतिक्रांतोतीति हृदः
स्नहृत्य भवतीसा दीप्तिविद्रूपस्तेऽस्मिन्याति: शरणंचिक्रे क
थमनुतोऽनल: अशुष्यपलाशोरूपविषयव्याप्तिकरस्य:
संसारहेतोर्द्विषन् प्रांशु: उपगीत: ॥८२॥ अतिलक्ष्मी

श्लो॰ ४ पं॰ ८

[illegible]नसंस्थाक्रंदपर्य्यूहेयकांतासाग्रस्याम्यास्ते भ्राजुहतिः
परंप्रैतोहिश्रीघ्रांमित्यवदत् ॥ ८२ ॥ आतिलक्ष्मरेणी ॥
रामपदे आतिलक्ष्मणांतसंस्था साग्रसीता क्रंदपर्य्यूहेय
हे देवर भ्राजुहतिर्ल्लभस्वाम्भीक्ष्मास्ते परंस्वामिनं प्रवद
श्रीघ्रांमीहि गच्छेत्यवदत् ऽऽल्विरस्महवैपादस्परो स्रज
नेरचतीत्यमरः आति स्रोथिन संपातक्ष्मासौलक्ष्मणाश्च आसेल्ल्वैड-
ति कर्म्मधारयः मंतः स्वरूपेति कटेश्ववीहिमः रामस खि
नमाचर्य्यपतोमारीचः प्रेमनान्जाहीद्यति सीतावचनाम
थ्रपतलपदे साग्रसिद्धांपराकांतानाली आतिपक्षि
तश्रीमाल्विकटसंस्था राज्यपरा आतमध्यानवप्रात्यला

रा.मै. पितामहस्तस्याकंदर्पदर्पहृद्योविनष्टो शत्रूणां हाति र्यस्तत् सटीक
११० दशोऽमुकुंदस्वास्ते तमेवशरीरघ्राभिह प्रपद्यस्व प्रेरदा उ
पसर्गानूपायाभौतिकपिंडाभिमवदत उपगीति ॥ ८२
ऐराप ॥ अतिलक्ष्म [illegible] नासते प्रभावविनश्यत छवचनं तस्मद
रा २ रीवत्वं [illegible] रा [illegible] विजनासीनोपरांप्रोक्तवान ॥ ८३ ॥ श्रीरा
लक्ष्मणोवाच ॥ रामपदे नस्यप्रभावविदक्तलक्ष्मणः
110 तद्वचनं तमेव तर्हि किमकरोदित्याह त्वदारणी विज
नासीतः अपरां छायासीतां प्रोचवान कोऽरूपोमामंत
रेणहरिष्यतीति प्रोचवान कथं प्रभावविन त्रिलोकी
संहारेपि समर्थः प्रभुणा हृतः क्रव्यादः तदनुकरणी

विलापयति सान्त्ववाक्यादेवं पदाकार्षीत् यथा स्मरादित्यर्थः
श्रासेर्ल्लिङ् अप्यतल लपदे केवलमुक्तये वक्तुं परं विनाश्री
मतोऽन्यानतिक्रान्तः अखिलदक्षगणः प्रथमांगस्तस्य सा
दिचैत्यस्य प्रभावावित् तद्वचनं सात्त्विकधीवचनं तमे
ते इति कस्यापि तुभ्येन इति काकुः स्वभावस्थायामिति
शेषः अपरां शोचयत् विषयव्यतिकरेण तद्धृणाऽपरामा
मंसा पितृन्नायतनाद्यथा नानुभावादाज्ञतः कोऽपीडिदिक्षाप
पलायितायेति कथं गतेति शोचयत् शेषं समानं उपगी
ति: ॥८३॥ वलवं तमरिं हत्वाति खवारी दुर्मस्लोकः ॥ स्का
वण इह चावसरोऽभिदवस्तु जपा सार्थौ हि ॥ ८४ ॥ वलवं

रा. नै. तमिति॥ रामपक्षे उत्तमश्लोको रामः मायामारीचमत्वा बलवत्तां मा सटीक
१११ रीचस्य परिकरालंकारः बलवंतं मारीचं हत्वा निरवारीत् आ
ल्हादिष्ट आल्हादन्नेति वृणोतीति भद्राम्भद्रः वपुतः इहवस
देआत्मद्वयसहितत्वमनये भिन्नवपुः सन्ध्यादीक्षुरो रावणः
तांमुपरत्सायाथीत् आजयाम अथ नलपक्षे उत्तमश्लोकः पु
पुण्यकीर्तिर्नलः बलवंतं विपक्षं व्यातिकस्मारिं हत्वा नि
रवारीत् विभक्ति परम्भोजे इति परिवार्व्वार्णवः यपुंतो स्मिहव
सरे आभिन्नवपुर्महाभागः गहि देहः नलहृतवेतान्त्रयपेत्
मारिष्यतीति रागपतीतां बुद्धिमत्तो तेन मथाभासाथ्रीत उ
पयीतिः॥ ८४॥ वद्धधारतार्ध जन्हुं छायामामोसुचामा

नेतं नाथ खगराजमात्र शा स्थां त्रिकूटधरके तं नेतो ऽङ्गुष्ठः
दि प्रवरो व्याघ्र्लां सिन प्राली क्रीयस्तां शाक)॥ ८५॥ व
कुर्वेति॥ त्रिकूट धरके तं नेतो ऽङ्गुष्ठः बहुधाप्रतार्थ्य शोभ्युक्त
मातां ध्यायन्तां सीतां अहिकर्पां भूतां खगराजमात्र
शरणां मत्र हार्य्य धरपर्वता इति कोशः त्रिकूटाचलस्था
मी ऽङ्गुष्ठः कितवः कितनिवासे भावेलुट मध्ये स्नाम्नी
जनाङ्गुम त्रिशरणां दशास्य शीति क्रियास्य प्रवरणेन धे
रं कुर्वन्वा श्राण्यागीसई इष्टः शरणां रक्षांसात्वस्याः
मा शरणां शुद्धकः तान्यः कोपीति यन्त्रायेत्र मात्र
शवः हारम्पीति शोभ्युक्तमातां प्रत्येर्यड्ः तास्यातीर

रा.मै. शातनं च विहायस्मारयेत्तत्तीयमानां तां जहि मम वल्ल सटीक
११२ पदे त्रिकूटधरकेतनतो दुष्टो महामोहः श्रेयःकूटस्य
काम क्रोध लोभादयस्तानाहुः सप्तधरानिवाहुर्गीशानि
112 देहरूपोधरः त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मन इति
भगवद्वाक्यात् शेकूपमायां रागवतीं बुद्धिमात्मस्य
इति बहुधा प्रतार्य जहि शीघ्रं पौनःपुन्येन श्रोवं तीं
तां रागवतीं बुद्धिं कथं० खगराजमातृप्रहरणं खग
राजस्य मातलक्ष्मीः शोभा लक्ष्मी संपच्छोभायामि
मिति हैमः तांत्रायते इति खगराजमाता सा विहङ्गः १
प्रहरणं प्र हिंसायां ल्युट् घातसाधनं यस्याः सा

हरिनाम्ब्रश्चारणमन्वतां हिंसन्तं पापयन्तीति गूढोभिप्रायः
विशेष्याविनापि बुद्धिस्थविशेषणपदानि प्रयुज्यन्ते
इत्यप्येवतस्य वैद्यापित्रं स्वत्रकारेणाशब्दरूपशब्दस्य
विग्रहस्यस्यानुवृत्तेरभावात् अतएवो घोगपर्वणि
विदुरवाक्यं एकयाद्वे विनिश्चित्य त्रीश्चतुर्भिर्वशे कुरु
पंचजित्वा विदित्वा षट् सप्तजित्वा सुखी भवति वि
शेष्य मत्रापि तास्ति उपगीतिः ॥ ८५ ॥ हिंसीरत्नध्वंस
स्याशशोकवातिकस्य गता त माः ॥ आश्रयमेवाशोच
योरसंबंध्यानल कत्वा ॥ ८६ ॥ (याम्यां गच्छति ॥
रामपदे रक्तोव्याघ्रः पणमांसो रामः मेघश्यामत्वात्

रा॰टी॰ अपरं छायासीतां व्यवित्नोत अन्वेषयामास सं सटीक
११३ वीदारयां विचयनमित्यमरः ॥ हिंसीरन् इति ॥ रामप
हे हिंसीरं रादासीवृंदं तन्नमध्यसंस्था अशोकवाति
कागता रामासीता ध्यानेन मूकत्वं परस्याः सा ध्या
113 नमूकत्वा हि निश्चयेन पौरस्त्यपार्तिं राममाश्रयं श
रणमेवाशोचित अपतलपदे नास्तिकसमद क्रोम
धादि हिंसीरन मध्यसंस्था हि ध्यानमूकत्वा रागवा
ता धीः अशोकवतीतः नेत्राशोकवृदसमूहान
ज यालेनाश्रयोभूत तत्रस्थः कं सुखसस्वदेकोरण इति
हृदः ततश्चागतातिरस्कृतानलेन पौरस्त्यमाश्रय

मेवाप्रोचत् सद्गुर्योवैरसेनिः कदाम्यथामग्रः क
रिष्यतइति उपगीतिः ॥८६॥ श्यामांगो व्याघ्रचर्मप
रिवीतो दण्डधारं जटो व्याघ्रः ॥ नरपश्यहालपद्मपादपर्शे व
ह्मरणांतत्रा ॥ ८७ ॥ श्यामांगइति ॥ रामपदे रजोव्या
घ्रः श्यामांगोनामः मेघश्यामत्वात् व्याघ्रपरांछायास्मि
न्व्यापवितोत् सन्वीक्षयामास संवीक्षणविचक्षण
मित्यमरः तेन्वतापश्यलक्ष्मणप्रादर्शनि चक्षु
र्वलिपतन् दीपकालंकारः भावयावलनाद्व्यंग्यार्थ
म्पततलपदे श्यामांगो बाहुकोनाम जाग्रस्वप्न
यांतलक मौद्रिपव्यापारवत्ता प्रकाशते जाग्रदवां

न

रा.नै. स्यां ध्वनयितुमेव कविना रजोव्याप्तमिति पदं प्रयुक्तं एत सटीक
२२४ प्राचीनपद्ये ध्य एव स्वप्रावस्था ध्वनिता रजोव्याप्तावस्थां
कृत्यनिवृत्त्यपूर्वव्यापारात् अपरां राजसीं धियमात्वि
114 येष महतामपि शोकावेशात्कदाचिद्रजो गुणाव्य
तिषंगो जायते एवोत्तिरस्मचितं मत्स्योत्तिग्रहं भ्य
वायोरिव उद्धरणेगीतिं तव नायर्यप्र
गाकुलोदयवती स्याभिष्टतां विचित्वल्लापि लक्ष्
राम्य स्युपर्ग्रपणामार्थे प्रादकृति उपद्रूदेवमयेत
प्रेत्यावलय उपगीति: ॥ ६७ ॥ कातसंभ पौर
नैन साना म्यत्कानते प्रचरत ॥ रवग राजगालैहं

अथ व्यायतलोचकवंधमथ ॥ ८८ ॥ कृतोत्रि ॥ रामप
दे कानने प्रचरन् अनेन कृतसंभाषः सोऽभ्यस्यत
हृदे शेषमभीत अथाब्धो हृत्वा चीकुरमस्तोकेनात्व
यः सीताव्याहृत कटुवातस्मि ॥ मित्रिरावण ४ अ
तो हतिरामासीति धनरथेगतौ मध्येमार्गे जि
टायुषा किंचित्संभाष्य न ज्ञाति वैकुंठी यां विधाय
अथाग्रे व्यायतलोचकवंधमासुः प्रोदितं कथं
व्यायतलोचं योजनतायामवद् धनः कथं आ
स्यदेहं प्रसर्पितं मध्येपातात् धनाविकर्तितेनत
काकुपछेदेन धनुषा धन्वा संयोज्य श्रीमतां धुर्ये

रा.नै.
११५
115

रामः सकान्तनेदंडकवने व्यचरत् अथतैपले अनेनक्र सटीक
नुपर्शो न हृतसंभावः कुत्रचिन्नरो भवने महति प्रचरन्
भाम्यत् पुनः कथं श्रीमतां विज्ञानसंपत्तिमतां मुमु
सन्तः कदाचित्पंचाशत्कोटि योजन पृथिवीमंडल
व्यापकत्वाद्दीर्घभुजोपि विवकेनाव यस्तस्वेत स्रख व
पीपर्जिलेषु कामिनी विभ्रमः बंधः संसारबंधो यस्मा
त् नस्मीदृशानि जन्मन्तिर्यक्समानामिवप्रादिष्टस्व
भैजापेच तदास्वस्वगारराजगाति स्वंब सोतिस्मृते:
स्वेतगरो वर्णितं यस्य सः सचासौ वज्रस्फूतज्ञाति
तदस्ववौर्घ पुनर्याकरणान्तया नैकबंधज्ञाताः

सिता विकर्त्तनितनसंयोऽस्य कानने सत्यं ज्ञातम
नंदं ब्रह्मेति श्रुतेः केनालं देनालनं जीवितं यतः अ
न्नप्राणनलिङ्गत् नन्द ज्ञातानामकेपरे ब्रजतरीण्व चर
न्न इत्यंतलोक्य वत्स इति भावः उपगीति ॥८८॥ अ
समानं तिजन्म त्रितर्षीवृष्टौ विकर्त्तने प्रतः । पुंलक्त
कृत्वाम्य चरतस्य कानने प्रीमता धृष्यैः ॥८९॥
युग्मम् ॥ शबरीकृत संवादो गाति दोषातनां पर
मरोऽस्तु यत्र ॥ सावरजो धृष्यमाति विलसरणे कार
तिदुःखवहं ॥ ९० ॥ शबरीति ॥ रामपदे शबरीकृ
त संवादः अज्ञातनां गतिदः सावरजः धृष्यमातिः वि

पपासर:

रा॰ नै॰ लक्षणंकांतिछरवहंसर: अनुप्रयत: नलपद्मो निगीर्य्यो
११६ ध्यवसानरूपातिशयोक्त्यलंकार: अहंतोपघ्रावरीकेदा
चिद्भोकतम: प्रादुर्भावेनतयाकृतसंवाद:गत्वासरो
पुष्करं हत्वा वा इत्यादिनासंवाद: ७ नजागरे नाद्विहृय अन्नार
116 नोगमत्रिदोह्यानछरा परस्पर आनंदरूपंब्रह्मसर: अ
नुष्यत आसेवन सावरज: प्रद्राप्यपालोत्तर साहित:
पुष्पामात्रिर्यस्य स: कथंभूतं सर: विलक्षणं अति
वचनीयं कांतिछरवहं कोटिसूर्य्यसमप्रभं तमेवभा
तमनुभातिसर्वमीति श्रुते: छर:प्रभाह:भेदा:कि
रातसावरेत्यमर: गत्यर्थानांज्ञानार्थत्वात् कांतिदे

सटीक

त्र

द्वितीयं व्याख्यानम् गतिर्लीनं ६ ॥ ॥ यमपावनजनसा
व स्थामावयवेनसंबंधितं ॥ आयातुकंठीवसु हृदि
नयते वचातीमाचारीतं ॥ ६१ ॥ पवमानेति ॥ य
मपदे नावत्कंठीवामित्रं पवमानजन: श्यामावयवे
नसंबंधितं आयात यतं आचारीत यावत्संसारा
गतं तर्हिव इतस्य हंतस्य स्वहृदि स्थिरतरं कौस्तुभ
त्रैलोक्यकर्तारंभासे येत्यादि पवमानजनतो वा ११
वो हनुमान् जननजन: जाति व्याप्नोति धातिवृद्धि
तिविधः श्यामावयवो राम: राम: श्याम: प्रसन्न इति
रामायणे ...लपदे नावत्कंठीवोभीमः नत्वमहत्व सु
न

रा०नै० श्रीवत्सं च हरिनाम कीर्तिकत्वात् चारकं ठत्वं भवति व सटीक
११७ हरिपितेतेन तत्पत्ने नरारा मित्यादि श्रीभागवतं प्रमा
117 णं पवमानः पवित्रस्त्वा इष्टोजनो विप्रश्च देवत्वात्
यथा माधवपत्रेन वाकुकेन संवादं कार्यं अस्पृश्यपील
त्वात् चतुर्दिक्षु भूमिमध्ये रिता द्विजागता तस्य नल
स्यात्वे पणायं तेषामेकं ब्रह्मपर्णनगरे वसन्त सा
पं विलापमार्गेपथं शुश्राव तत्समीपमागत्य विता
येन वातिमाचारीत् तं बहुव्यात्तिकरं चित्तेषु भाषा
य जल्हादेः शृण्वन् उपगीतिः ॥ ८९ ॥ लोकोत्तरव
तांतः सदृशम सर्वं विराजसे मातेमाद्रा ॥ हरिसा

मैत्रीदीप्तं स्वकार्य्यघटनां प्रकुर्वीध्वा: ॥ ८८ ॥ किं
वा नमाचारीदित्याह ॥ अंग हे सलक्ष्मणस्त्वं लोको
त्तरवृत्तांतो भातिमातातिमे धावी विराजसे उत्तर
लंकायेरण रामेरण्णापि स्वरूतप्रकोसावितिगम्यते
सलक्ष्मणपदेन हरिणकापिना सुग्रीवेण दीप्तं
मैत्रीं कुरु कण्ठ॰ स्वकार्य्यस्य सीतान्वेषणरूपकार्य्य
स्य घटनामपरस्था: सा इत्याविनयेन हनुमान् राम
माहेतिबोधं श्लेषणलपदे स [illegible] म प्रोर्तोऽभिजन्म भी
वाकुकमाह लक्ष्मण: प्रशस्त सामुद्रिका चिह्नानि
प्रशस्त भूपिसमाप्ति प्रत्वं भवासि काश्चित् कल्पाविष्ट

रा.नै पतिर्हि तत्यागात्तस्य मैत्र्या पत्ये नारद पितृव्यत्व सटीक

११८ इत्यादिगाथाः कथं पैतृव्यंलोकोनार वृत्तांतस्त्वं इ

118 तिपदेन वस्तुना काव्यलिंगालंकारो व्यज्यते इ

पंसायं वद नमस्कार्यविशेषबल इति ख्यात्वा नंदं

तिकगामी मम त्वया लोको नरे इत्यादिवक्रोक्तिर्ध्व

नि: अतः परं हरिराम कृते नलदारसंयोगादामैत्री

प्रकृत्या कुरु साधो इति प्रासरणो निपुणा यातिपु

रांगरहार्थमुत्तरमदादिति स्वाहूतमाम ॥ ७८ ॥ ओंमि

ते कृष्णाम च विशेषत स्तुमवन ॥ रामः कृतवान्मै

त्रीदाहॅन तदापश्चात्पैव ॥ ७६ ॥ ओंमिति ॥ रामपद

लो हारण

रामोमित्रंमानतिमोमिन्नुत्क्रान्तथैवकरिष्यइतिप्रो
च्याविशेषणन्तस्तुहारगोहरेरयंस्कंधस्तस्येदमित्यण्
हारेणस्कंधेनगंताभवत् तथाप्रष्टव्येवेत्रऋष्य
मूकस्यपसुग्रीवेणसहद्वैतेनमैत्रींकृतवान् अत्र
गितिसादिकार्येनवालिनंहत्वाथवाराज्येस्थापयि
ष्यामीतितंसाधं अथपनलपदे सरमोनलो
मित्रावि प्रमोमिन्नुत्काकुपुनाविशेषणतोऽसमरण
दिवस्पातिकरभजनंकुर्वन् तथाप्रष्टव्येवकोमना
ष्ट्रीदिव्यपदार्थैनमैत्रींकृतवान् उपगीतिः॥८६

॥तन्मत्तयथाप्रमतिमान्यातनस्वरणराजसंभेदः

रा.नै. ॥ कांताभ्युपगमसंगतः कालमतिक्रांतवांस्तव ॥ ९४ ॥ सटीक
२२९ नत्वमत्ययायेति ॥ रामपक्षे तत्र भातीभावद्रामः का
लमतिक्रांतवान् कथं० त्वमत्ययाय सुग्रीवविना
117 शाय आनतः कृतः त्वया राजा तां सभ्रातां वा तं स ए
भेदोपेतः सः त्वया राजा कृतः कालक्षयप्रयुतः कथं
॥ कांताभ्युपगमसंगतः स्वदासां विहाय सतीव माता
मिथिलानाथ सीताभ्युपगमात्पुरमनुचलन्नदृष्टाणां
दर्शितजनाल्हादः अथ नलपक्षे तत्राहमि
थिलानाथ आनतः त्वया स्वदारात्क्षयसंभेदः संगम
तेयोपेतः सः तयोरभेदप्राप्तिः अतएव ग्रथास्त

बुद्धिः अमित्रोदारितत्संगतानां वित्तिविघ्नः कांतिक्षमा सा
वक्षस्सम्भृवरणांघेषकं तद्भक्ताः तत्संग इत्यर्थः काल
मतिक्रांतत्वात् उपगीति ॥९४॥ श्रीमत्यहं गत
वत्याद्विजवचनप्रीतिकारि एक ॥ प्रत्येकं साक
न्यत्र छोदाय पातीक्षकपातिरघुः ॥ ९४ ॥ वालिवा
लिघातकारी धीसाचिवहाद्द संख्यः ॥ वर्पएक
लाविनायीसलदसरथः सन्ध्यावल सत ॥ ९५ ॥
वलीतिरा रामपदे वलीचासौ वलीचतत् घात
कारी एकवाणेन धीसाचिवो हनुमान् तत्कृत
हार्दतत्वः वर्धन्विघातिवाहो विलयोपहत्तोदंडोसि

रा.चै. ह्लानस्वतयोरपीतिहैमः अत्रावितीजलरुणे लक्ष्मण सटीक
१२० भुक्त अस्संतःपापाःपरेषांवोरास्मसः असत्परः व्य
लसत् व्यलत अपवतुलपदे वलीयो वालीतत्
120 घातको योरामो भगवान्तस्य स्तुतिधारणी कारो
तीति सुप्पजाता वितरगीतीः धीसावेवेति
धीरेवसहायभूतायस्यसतं तावनजन्यल्लाहोदेनसंत
षः यर्षणकालेः प्रावृट्कालस्तत्रतापी प्रथास
पप्रादिरेरवाचितः असत्परः दुर्जनिप्रासुः तेत्र
वलसान् अवपालनक्रियादिताकारोन्त उप
गीतीः ९५ ॥श्रीमद्हमिति॥ रामपदे तार्हि

प्राप्ति घृणाक्रन्वेषुं निरसु: किं कृत्वा भीमगृहं ग
नवत्स द्विजवचनप्रीति कारिण्या: सीतया: सा
केयसमादाय भीमोऽल्लवेनसंप्राप्तो भीमसेनेऽ
या नके प्राप्ति हेम: दत्ता विप्रं उज्जा द्विज स्वयमर: ज
तपूर्वचितेन प्रीति दायिन्या: भयंकर लंके प्राप
हं गतवत्या: सत्यव्रतवास्यास्याः स्थापिता चारेण
निचक्रोद्धिदुतेय : ततः संकेतान्वाहृतादाय प्र
तिकथा: सहायेस्याः प्राप्तौ हरप्रयोगयोगीतिसा
द्वार्याब: सुपतलपते भीमगृहं प्राप्ते विदित्वे
नप्राप्ति तेन्दुतनरालंकारेणाद्रष्ट्याते प्राप्तिं कंपा

ना.नै. नलाम्भिलिम्बोषः अत्वेषुं तिरयुः भीमप्रेरितां हृतादि सटीक
१२१ तजग्मुरित्यर्थः किंकृत्वा एवं द्विजवचनप्रीतिका
रिण्याः भीमपदहंगतत्वरयादमयंत्याः संकेत्यं वक्त्र
छेदादि श्रावयन्ती त्वा उपगीतिः ॥९६॥ ग्रामस्थ
121
वस्त्ररुद्धः पवमानजनस्तत्रैकः ॥ सोपि हृष्ट
हारैश्छः पुरीमयाधत हिरण्मयी यान ॥९७॥ ग्रो
मेति ॥ तत्रैकः पवमानजनो हनूमान्वायुपुत्रः
हिरण्मयीमेव भ्रांतयुरीलंकाप्राप्तः तस्याविधारराप
कपद्वः प्राप्तस्त्वकारिका द्विकः संगादरालसाहितः
हारेभक्तः योद्धमशक्यामत्वेनैव यो छायामिति वा

भक्तत्वाद्देवत्वगतमिति ध्वनयन्नाह अथ नलपद्मे नैवे
कः परमात्मो नरमाविप्रः स्ववर्णमृद्रांगच्छीत्वातामथ्योध्यां
माप्तः श्रामिणांजंगमंतीर्थमित्यादिवाक्याद्गुत्थावकाः
पवमाना हि ता बहूलिये चानश्रापुद्ध्यगोः श्रावचवा पव
मान श्रासोजनश्रायान् किंकृत्वा शोभना मेघक्रा
वर्णास्तेएवमाद्रिकापवृसः सांगोद्दत्तानीहिसंरागः
दत्ता दृश्याराटराज्ञा पद्मस्य: हेमश्रृंगाश्रापकेरोप्यैरि
त्यादिसांगोपांगोक्तंपत्र्यातमा सर्वाणि दानानि यह
स्याभिमस्याम्स्वन्न पुनः कथंभूताः हरिभक्ताः क
यस्तामयोध्यांहिरण्मयीं दंडितास्वन्तस्तत्रैवनिष

रा.नै. १२२ तितो हिरण्य शब्दः उपगीति वृत्तम् ॥ ९७॥ माहतिमिं सटीक
गिल ज्रुषांतदीप वेलां विलोक्य पुनः। संपातिवा
क्यमहतः संतीर्य कपाधि मेतत्परं ॥ ९८॥ अ
होति॥ रामपदे पुनः संपातिवाक्यमहतो हनूमान्
122 कपाधी संतीर्य तां पुरीं एतः किंकृत्वा माहति
मिंगिलज्रुषं नदीपवेलां विलोक्य सम्यक्वृत्तत्रु
हास्य जटायुरग्रजसंपातिवाक्यस्य महतं पूजितं प
क्ष्यसः गच्छ्रवादित एवाहं अशोकवाटिकास्थसी
तां पश्यामि तत्रैवास्ति सेति अथ पतलपदे सं
पातिवाक्यमहतः माहतिमिंगिलज्रुषांतदीपा

वेलां पुनर्विलोक्य कौतुकी संतोष्य नामेन: प्रा-
हतिमेघिलाकौशां मंडलेश्वर: कांडिनाऽयो ध्या-
नरालवारिराजा: नैर्ऋत्यां पीरीपतनादीपवेलां
मिवदमर्पतीविलोक्य पुन: करायिनानानदी:
नदजलप्रसरं हृष्टोऽतोष्य पवमानजनतोत्य: क-
पिहि जस्नानमस्य पांगेन: आगतोऽभवत् संपाति-
त: श्री घोडुघनपादिरपारवहूनायप्राणीपंतनहा
कुमहन: सत्यवस्त्रा हमेकंनिहन्तनहाकपूजनतो
योध्यामेत: आगामत इदं नागरूपकं ॥ इतिश्री
प्रस्ववर्णामन्तुः:१ सर्घर्यम: श्रीमासांकोस्य: ॥१३

रा.जै. छ्रि

ॐ तपुरीकोमात्रिमान्नारदेवप्रवारः रम्न्यरम्यः ॥ ९९ ॥ सटीक

१२३ प्राप्नोति ॥ रामपदे प्राप्नास्तुवर्णा एवसमुद्राश्रोभत

123 मुद्रायेन्नसः मुद्रांगुलीयकोचिह्नेलेमुद्राप्रत्ययदायि

नीतिरभसः पुरायययशः प्राप्तसाकेत्यः पुरप्रय

प्रावरहकाततस्मात्प्राप्नसाकेत्यं कियाकासीमतस्य

नपच्चा माम्नजहाहस्मइति वल्लोनियोगात्वद्रात

नस्वमत्यासंतरंविधिर्वदायिष्यति एवंसत्यपुनर्मा

मरोतनलसेवायाभीतिसंभधायी डोक्तांगुरी

मयोध्यायेनसमानीतिसोकलस्तानिरदेवराजानंभी

मारवानलर्पमाकराप्त प्राप्त र्कावराधाक्तिरोधा

नैइत्यादिकौशस्तभाग्युपन्यस्त अथपत्रेत्यादि
रामचन्द्रपद्दैव्याख्यातं सुवर्णचूडामणिंगन्थयर
स्य वर्कं प्राप्यपुण्यपत्रासाहेतुर्मतेनसांकेत्यम्
पलभ्य अथदाहेदग्धापोचलौकोवृद्धिमाचरदेवं स
म हनुमान्विमानजितइतिप्रकरणादनुवर्तते
प्रायेत्र उपगीतिः॥९९॥ भीमपुत्रीन्दन्यराजस्व
यंवरार्पंगतः समाहृतः॥ हरिचंकुरभाकप्रतिम
सलदमणोवाकुकायसरः॥१००॥ भीमपुत्रीमिति
॥ रामपद्दे आहूतः स च्छत्रराजः स्वयंवरार्थं भीम
पुत्रींगतः कर्पं० हरिचंकुरभाक् पुनःप्रतिभात ७

ग.जै. नः कथं कालवलाख्यः पुनः कथं ० बाहुकाग्रसरः अत सटीक
१२४ नूतनांकुरसमाकवत्र त्रिगीतासु सावलावसंततु नवतूप
क मयासीतया लवद्या हूतः श्रीग्रमागच्छेति हू
124 नूमद्भुग्यमाक चंकुरः स्पष्टलेखकाविति हेमः चंकु
रोरप्य इति कृदंते दीदिमः वाह्वेव एव कामायर
प्रायायैषांते बाहुकावालराज्ञिये सरायदस्पसः
बाहुतिज्ञौकाविवकृतांताविवयस्योति स्वर
बाहुदंडवलीतिभावः श्रामते सवितांकिकइति
विष्णः भीमिपुरीरावराषुरी अपनलपदे भी
मेतातिष्ठावः स्वयंवरंकरोमि मैष्या इति समाहूतः

ऋतुपर्णराजः नामग्रहणेन वैलक्ष्यतामेक देशग्रहणं नलसमा
न्वितः ऋतुपर्णो राजा स्वयंवरार्थं भीमपुरीं कुण्डिनं गतः
वार्ष्णेयमाप्य पुष्करयात्रतः मतिमान् लक्षणैः श्री
मान्नलः पुनः कथं बाहुक एव वाग्मसरोपयस्यपसः उपगीतिः
॥१००॥ उत्तमचरितो ग छन्याधिराजा बाहुकादिकक
र्तृ परिगणितनानावयवो वा कूहारिहत्कृत हलीवत्व
तः ॥ १०१ ॥ उत्तमचरित इति ॥ रामपदे उत्तमचरितः
पार्थिवबाहुकादिककर्तृ परिगणितनानावयवः ग कृत्
स्ववकहरिहत् राजा नलपतिः कुत्र हलीभ्रासी
त् भक्तिभिर्विहितोपिर इति बाहुकः कपट एव क्रमादि

रा० नै० काव्यव्यवहारदूरस्थारो धदाक्षात्कर्त्री वयमपितत्त्वदोवारि सटीक
१२५ कात्वश्रेयात्वादिति युक्ताः कृताः परिगणितास्तावयव:
126 अष्टादशाभेदोव्यवहारबुद्धोमन्त्रा युक्तोमितान्तरा
125 यं नेसर्वैयेतविचारितात्भगवता मासस्युग्रीवत्त
दत्तिप्रायः रामकार्य्यमयकर्त्तव्यमेवेति न्दत्त
वायांति प्रोक्षयंतीति शिरसालसा: पेक्षोवैशाखपणे र
तांतस्यतीति नेसडउपदाये दिवादिः त्वपत:
पदाजित गर्जन्तिसागरं दृष्ट्वा गगनाकारं दृष्ट्वाक
त्सल्लीरामोऽभूदित्यर्थः अपनलपदे पाथिगर
छन्नुतसीय दूरगमोपारि गणिताकिंभीतकपत्रम

लः विद्याविनिमय प्रतिज्ञयावाकुत्कस्याद हृदयज्ञ व
कत् श्रतोत्रविभीतिकः स्वयंवाकुकात्प्राप्राम्यहृदयः
उत्तमचारितः पुण्यश्लोकाहृर्पर्णम्भासीत् कुत्कूहलं
ज्ञतितात्पर्य्यं भ्रान्तिर्भवितीपरइतिमहाभाष्येप्र
गेवकापितोपपत्तिः उपगीतिः ॥१८१॥ कतसेतु
हरियानत्तीरर्णवद्वीपे विभीषरस्य श्रवणः ॥भी
मपुरीमध्यरराजो वैरौस्त्रीत्रिकमरणं प्रसरः ॥१८२
॥ कतसेतुःरिति ॥ रामपदे वद्वसेतुं भुक्तिटिविषणात
इति श्लेषः हरियातोहनुमघानः तीर्णसमुद्रः श्राय्विक
मर्मीणिलंका नरितमारुह्य विभीषणेनमश्राप्य

ना.नै. दुरन्तमशावरणपादिहरणेनयस्यसइतिबहुव्रीहिः समुद्र सटीक
१२६ कृतारिघात्रेन लक्ष्मणोरघुवंशजदर्पस्यसेनायासरः शेर
भरराजइवसौदर्पयैरम्याभोगभीमपुरीरदः पुरीभयं
करी श्रवारोहीन श्रवक घेर्लङ् समंतात्करोध
126
श्रपनलपदे योधिदूरमहान्तमपि धर्मतोभ्य
पतीति घृतपत्तेवाह कृतसेनः द्वितीयः पतितं
भवतीतिजानन्नपि शत्रुपर्णः कृतसेनः कृष्णि
सायास्वादिः धिनधर्मसेनः सम्परयगाविभी
षणोः श्रान्तैरश्रयरणायस्यसः तोरणनदीनाम
हानघोपापधियेनसः लक्ष्मणः पद्मादिरेवाङ्काः

वाकुको यमरो घस्मरः भीमपुरीव सार्यंत्वरयाऽव
गैलक्षीत्स्त्राप कोशः प्रागवरुघेः प्राक्ष्यर्थैदाधितिःक्ष्मा
ग्यावित्तम्॥१.२॥ हीनांस्वयंवरेरन्नघ शीशमतां
पुरीमतिमान्॥ भीमघ स्मृज्ञमनोऽध्यागमम्यावसु
रद्विषणः॥ १.३॥ हीनामिति॥ रामपदे मतिमान्
रामः तां पुरीं लंकाख्य शीशमत् लङ्‌ ददर्श त्रिरुवं
शम्भिदपति श्रेरण्णे शास्वा गहेको मरांयतरस्मन्हूपामि
द उक्तंच हारिण्णा निक्त प्रेषण्णा प्रातो याक्तेतर्थीर
पीपाजीष्पते उर्वुरिस्तिप्रामयतेशतो पाल पाठेना
पकाद्दृशोनार्थः कथं॰ रामः भीमैः राक्षसैः प्रत्युज्ञमतां

रा०नै० यस्य सः उत्प्रेक्षाव्यंग्या ध्वनिनिरूपणे काव्यप्रकाशे सटीक
१२७ वन्द्यौ वक्त्रासेवुधैरवसीयताम् पुनः कथं० अभ्याग
मनमात्रस्फुरद्भिषणः संग्रामसमान्नप्रकाशमानबुद्धिः
127 कदाहत्वामृधे दयिताम् अमिमं दुर्लभ्येति एताव
न्मात्रावधत्त शोकशीकः स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावः
गोस्त्रियोरिति प्रान्त्यस्य ह्रस्वः कथंभूतां पुरीं वरे
ण हीनां देवाहो वरश्रेष्ठ इति कोषः केतुमात
रिप्रोक्त इति हेमचंद्रः लंकाशब्दस्य स्त्रीत्वं समा
सोक्ति रलंकारः मन्येतादृशी लंका हिरण्मयी स्वा
म्ररूपवरेण हीनामत्र अप्यत्तलपदे पतिमान्

ऋतुपर्णस्तां पुरीमगमत् कथं॰ स्वयंवरेण हीनां स्वयंवरव
र्त्तां धियश्चनाभूत् कथं॰ राजाभीमसेनराज्ञा ऋतुपर्णः
समागत इति केन प्रत्युक्तम्: तस्याभ्यागमेनैवाहंवि
तोऽस्मीति धिषणेन प्रादुर्भूता उपगीतिः॥१२.३॥ भैम
स्यालिः कौशिकी का कारिणी की वीरसेनसूनम्॥ क्रमा
जगाम मां वितथा जलवाहिनी मीलनासमका॥ १०.४॥ भैम्या
लीरिति॥ रामपदे वितथात् भैमीक्ष्मालिः वीरसेनसू
ज न क्रमभागस्याविगतातयो वितथः प्रादिसमासः।
वितथमप्यते इति वितथात् वितथक्रोभ्रम्य उप्र
तेत्यर्थः भीमस्य भयंकरस्य रावणस्य यं तस्य प

रा॰नै॰ मित्वरया दिदेशेति डीप कौरव्याभ्रालिः पंक्तिः वीरपङ्क्तिरस्य सटीक
१२८ वलिः पंक्तिरित्यनुप्रासस्तम् वीरविक्रमभ्रालिरितीभ्रा
द्वीसेना यस्य स वीरसेनो रामः स चासौ रुद्रभ्रात्रीति कर्म
128 धारयः स्रतः पार्थिवपुत्रयोरित्यमरः रामे राजानं अत्र
आजगाम यो द्रुमागमेन कुर्यंस्तामेभ्या लिः कोपी
तिका ऋतिश पतेमत्तवष्ठीयाम हाभाष्ये वचतान् भृ
मातंदेत्यादिबोध्यम् लम्बाः केशाः अस्याः संगीति
वद्देयपोकन्त स्तुकापिङ्गललम्बकेशाकादिरितो की प
रीतकः कारयाक शीत त्रलिय काडे कपवाविकमोम
नुपभ्यादिरयामिति परीतमारापुत्रे पुनः कपं॰।

जलंवारुणास्त्रंभात्स्म्यांप्राप्तिंपृथिवीह्यग्रेयंतानि
मीलितंबुदस्ततंप्रत्ययस्त्रैस्तत्राग्नतोतिपालितोथ:
अथनलपदे भीमेनराज्ञाप्रागेवकृत्वाविदुषका
य्यीपार्ष्वेवाहुकायायावस्थातत्पदत्तंपरीक्षार्थंकोपि
नपपृथेकृतागतोमिहेति तत्रदमयन्तीप्रेरिताके
शिनीसखीवाल्याद्यारभ्यहितैषिणी ऋतुकंपाया
कन्नुवोध्य:सखीविचेष्टाणाकारणकीपरीक्षित
वितयात्र वितयवत्वेनवीरसेनसुतंनलमध्या
जगाम सभूतायात्र कथं०जलवाह्नितिमील
तासज्ञा केनाचिदत्तास्मैपाचिक्रियायेजलवह्नि
नैवदेयौ यदिनलोभविष्यत्ताहिदैववरसामर्थ्यं।

ह्यमत्रोपास्यापायिष्यन्तु चेन्नेति दमयंतीनीत्यासा
त्त्याकार्षीत् प्रत्यहमेवेति गूढोभिप्रायः उपजा
तिः ॥ १-४ ॥ छिन्नमीलितनापि शकुन्तपानलेनतूर्णमेतोद्गु ति
नम्पान्तया ॥ कृतसंवाद बहुधाप्रतिपात्तासापाती
तूर्णं ॥ १-५ ॥ छिन्नमीलितेति ॥ रामपक्षे सामैर्म्यादि:
तूर्णं सावर्णं पातींरावर्णं प्रातीयान्न परावृत्यगताः
कथं० शकुन्तपारदाः शकुन्ताः छिन्नमीलितापि अनन
लेनज्वलचक्रिकुल्यरामेरणनिर्वर्णितो दर्शितः उभयः
प्रकारो छिन्नपक्षस्य जलवद्गृध्रस्य पक्षस्येति व्या
धिकरणपदो बहुव्रीहिः सप्तमीविशेषणो इति सूत्रे
ज्ञापितत्वात् बहुधाकृतसंवादा अनेकप्रकारोक्ति

ष्ठ तिष्ठेति कटुवाक्यैरामेण सह कृतसंवादापि रोरूप
मारण हत्वा वि घ्नस्तान्तमेव रावणं प्रारंगतेति
व्यस्यते न्यायेप्रतिपातीति पदव्याप्ति करो स्यज
कः सम्पन्नलपदे द्विवारिताद्वितयापिनलेनद
वधपात्मा दर्शितवद्यादारक वधपदर्शता दितावकुद्धं
कृतसंवादस्यपरिवायातिशक्तिताननलागमाद्गुमय
नीरस्यामितीप्रतिघ्नं प्रत्ययासीत ॥१०५॥ मंदोदरीतु
भीमं जगाद दत्तपती ध्रुकालरूपत्वात् ॥ वर्द्धतिसं
प्रापिकयंकेवलानि हवीरसेनस्वतः ॥१०६॥ मंदोदरीति
॥ तपुत्रेवंसातिमंदोदरी जगाद किमिति भीमेभयंक

स्वरूपंरावणं नरगंघातिताप्रोयेभ्यस्तेषामिंद्र हेरा
तोस्येंद्र सर्वराजबाधकत्वाद्धा यत्तेरोरणादिकाइन्न वी
रसेना यस्यसः वीरसेनस्तुतः सुतः पार्थिवपुत्र
योरितिकोशः कालरूपत्वात्कालवत् श्यामरूप
त्वात् ममकेवलंनिश्चितं ह्लंकायांपुत्रसर्वराक्ष
सकुलं घातयिष्यतीति सांप्रायिकंपरमसंशय
म् ख्यातिशयेनकरोति नलपदे नेपुत्रः मंदोद
रीभीमंराजानं इहकेवलं कालरूपत्वात् हेमवर्ण
त्वात् वीरसेनस्तुतोराजाममसंशयंचकार्ति ह
नोघेन लुग्नताहुर क्रत्वेभ्योपिश्रुतत्वात्समेव

मंदः कृपा उदरदेशोपस्पर्शसा मृदुलाल्पापटातिभंगिया
मंदाः स्मितहासानुसारदेशे कौशोकनात्वात् कृशोदरीदम
यंतीत्यर्थः मार्याधावन्नाम् ॥ १९ ॥ इत्युक्तः कृत
हृतिः सन्तरस्तंतानिरोछिद्रः ॥ का नाम जयातनय
इर्थः त्याहेयवृत्तः स्वरूपसंपत्तिः ॥ २० ॥ इत्युक्ता इति
॥ रामपदे मंदोदर्याधादेश्य सुकृतात्तदा उत्तामि
धृतिं तमाजहारामजयाय इत्युक्तः सकृताहू
तिरामानंदयस्य तं प्रासिद्धं विलोकंपापाद्यथोः प्रगत
स्तं मेघतादंतरिछिद्रः कंपानंतरवास्वधृतिः प्र
हारस्वसर्पस्त्रादिधारणात् भावस्यं जैष्यामिराम

रा॰नै॰
१३१
131

मितिमात्मजयेम्ना ततोहर्षोयस्यतंइति कुवादौ कलशिवस्त्वहेतु सटीक
त्रू आह्वेयमितिश्रीघ्रिकेवार्थेतु स्वरूपसंपत्तिम् स्वरूपस्वा
भावः स्वरूपंच स्वभावश्चेति कोशात् स्वभावादेवसंपत्तिर्य
स्य सः तम् अप्यनलपदे दमयंत्याप्युक्तः सभ्रीमीतामना
वाहुकव्याजेनलमद्भुयत्तं कृताहृति कृताहृतिर्यस्यतं हृ
तिरस्कारणाकानेइतिवचनं अग्रातसतंचरणम्पातितनल
तिरेदिव आत्मजयादमयंत्या ततोहर्षोयस्यसः तंस
प्रत्याहि दत्तवस्त्रयंतेर्धारणामात्राधिन्नसदेहस्वरूपसंप
त्ति कर्कोटदत्तवस्त्र एवंस्वरूपसंपत्तिं अत एव सर्वेप्यानंद
दस्वरूपाजाता इत्यर्थः आहिः कर्कोटकः प्रागुक्त एव

स्तुतः पार्थिवपुत्रयोः उपगीत्तिः ॥ १७ ॥ रामाभ्यागम
एवदूक्कुरावणारात् महामोहः ॥ भ्रातिकापाकंपनधूम्रदेवां
तनरांतधूम्रकसकुलेः ॥ सहकुम्भकर्णमेघावज्रकौरक्तमा
यिनः ॥ १८ ॥ गाथापदपदी ॥ रामाभ्यागमइति रामाभ्या
गमे सत्येव दूक्कुरावणारात् अस्तुमायिनः अस्तंगतः
संग्रामाभ्यागमाहवाः कथंभूतो रावणारात् महामो मो
हः अतितमसा महामोहो यस्य सः अतिकायः सेना
पतिः अकंपनदेवान्तकनरान्तकादयः कुंभकर्णमेघ
नादैश्च कुलेन सहगणायितं मायावित्वात् वज्रकल्पस्व
गैरामस्य लक्ष्मणस्य जेधीयमानाः पार्थिवाशीशीपे

रामयोरप्यागमएवेतिसमासेद्वयोरभेदाल्लक्ष्मणोल्कार्तैक्य
स्वरूपत्वादेकशेषः अथ तलपदे रामस्यनलस्यसं
गमेसत्येववकल्पाधेशाप्लवगराडिवमहामोहः षड्
गर्भवहूर्म्यादिगणासाहित्तोनिर्गीर्य्या ध्वसमानरूपाति
शायोतेषां सर्वेषां वाविनाकोणपरूपत्वंदाधि
तं शीघ्रमेवात्यथादित्यर्थः षट्पदीगाथावृत्तम्
॥१८॥ वियतःकौसुमंपातंसुरायचरितस्यतुष्टि
तद्य॥ अपप्लपत्नाविद्रुधार्त्तंतौणिश्रीतितितेन ह
र्षविद्य॥१९॥ वियतस्ततो॥ सुरायचारित्रस्यरामस्य
शिरसिवियतस्ताकाशात्कौसुमंतस्यसमूह इत्यण्

पुष्पवर्षमपतत् तदेवागत्येंद्रादयोप्सरागायन
अस्तुवन् परमस्तौ तौ राणी ग्रास्येयं सापत्न्यं स्त्री
सीतां नीत्याक्रापि भ्रुग्रात्म देहवारसारूपनीत्याऽ
हृष्यत् अतंदत् लोकापवादपरिहारपूर्वकं भर्तृ
संगमात् एवमेव नलपदो तत्रापि डरय स्नोकोप
रि पुष्पवर्षमपतत् कलिजमेदायितासंगमे स्वरूप
प्राप्तौ सत्यां इंद्रादयो अस्तुवन् पश्चाच्चित्तकारि
णात् दौरणी चादमयंती स्वह तन्नीतिफलवन्ता
दर्पिता दहष्यत् अन्त्यपर्णी आकितोग्रहत गात् ॥
॥१०८॥ कर्णागस्त्यगरास घी आश्चर्यसीतत्वदेवापी

रा॰नै॰ स्रुता ब्राह्माण्डं भुवि गीतान्पदयिताजी हयत्सभ्मानन्॥ सटीक

१३३ २१॥ करणीरथेति॥ रामपक्षे नृपदयितासीतासभ्मा

नजीहयत कथंभूता सा कर्णीरथगा नार्थ्यचित्ता:

प्रवहणगा रथयानगा इत्यमर: साध्वीपतिव्रता भुवि

ता अगीतावर्णितं वृत्तस्य चरित्रस्य वैशिष्ट्यं यस्या:

सा भुवि ब्राह्माण्डं ब्रह्मलोकावधिवेदितोऽभ्यमानां न

वरसा धुरिति सभा प्राचार्यत: नलपक्षे ऐरावीभिमं

धातिथि रम्यातिजावालिसारथ्येर्वसिष्ठस्य चरितप्रा

शस्यपादमवंती प्राघोतिष्ठ शेषंसमानं उपगी

ती: ॥२१॥ अथ नैवरस्वराज्येऽप्यपागतं सत्सभा

न्तो विधिवत्॥ प्रासादवर्य्यं संप्रेत्य कलितगुरुवी-
क्षणो भासीत्॥ १११ ॥ व्याख्या इति॥ रामपदे ऋतु
राजे व्यावृते सति विधिवत्सभाजनः प्रासादवर्य्यं सं
प्रेत्य कलितगुरुवीक्षणो भासीत् दाशरथिः प्रकर
णाद्धर्म्मतो विपोष्वः रादाने ऋतुरत्नात्मप्राक्या
लोके राति ददातीति ऋतुदः आतोनुपसर्गे कः इति कः
ऋतुदः स चासौ वजश्च ऋतुराजो विरञ्चिः ऋतुषट्
कं प्रतिवर्षं प्रकटीकरोति प्रत्यक्षं लोके दरीदृश्यमानां
तस्मिन् राममभिष्टुत्य स्वधाम गते सति सभाज
प्रीतिसेवनयोः सतांसेवक इति एजक इति सतां४

रा. नै. अकःलंकायामेवप्रासादवर्य्यसंश्रित विधिवत यथा सटीक
१२४ र्हकलितबहुरूढीदाराः कृतदर्पारघदर्पतो[illegible]वंधं क
लिथानुरूनेकार्यः कलितकृतेगुरोरु बीदाराणां [illegible]नक्सः
134 भादीप्रालुङ् यथालोकोपित्तभक्तः कोपिनास्ति नम
थाभक्तिस्फीतांविधाय[illegible]र्पचक्रुवक्रुचकासीत न
वेदंनास्तिवद्धर्पथ्यापिधात्वोभवितीतिरूवादिस्त्वे
मा व्याचक्षाणो भाष्यकारस्त्वाह अथनलपदे [illegible]स्तप
र्एर्शतियथागतं स्वीयांमधोध्यांप्रतिगते सतिवि
प्राकीतांयथा र्हकृतएजोनलः अथ[illegible]ब्रह्मर्षिप्रभृ
तीनांगुरुजनानांप्रीतिविश्रामनव्यापारायस्मसः

प्रासादश्रेयं कैंडिनमाधिष्ठायकं चिदिशं व्यद्योतिष्ट

म्रार्थ्यवृत्तं ॥१११॥ पुण्यजनेश्वेन प्रातिष्ठेन प्रणीत ननः

वारिवस्यः। वैमात्रपुष्परथभाक् कुसलक्षारणे द्रुमात्त

रुपुरीम ॥११२॥ पुण्यजनेति ननः प्रातिष्ठेन प्र

तिष्ठायामनुभावी प्रातिष्ठः श्रेष्ठ इतिस्खवैरणाः अ

दिवृद्धिः श्रेष्ठ इति लक्षणं चाधिकारप्रोसिद्धांतैव्या

रव्यातं लंकाराज्यप्रातिष्ठानुभावी विभीषणस्तेन

रक्षोधिपातिना प्रणीतवारिवस्यः कृतशुश्रूषेण पुष्प

षः वैमात्रपुष्परथभाक् विमातानामीष्टे प्रभुर्भ

वाति वैमात्र श्रासौ पुष्पघटित रथश्चम धनपदलो

स॰नै॰
१३५
135

पीसमासः वैमानपुष्परथं भजतीति भजोऽपीव पु सटीक
ष्पकम ष्यासहलदलाणपुक्त द्वकस्य पुरीमध्योर्ध्वं
गन्तुमासीत् आदिकर्मणीति निष्ठागत इति अप्य
नलपदे ततः पुण्यजनाः क्रीडितभवास्तेषामीप्से
नपुण्यगणाभीप्सितमासमन्तं व्याप्तिवा घृकृतपूज
नोविमानानुकारिपुष्परथारूढः असौ पुष्पस्थ
स्थितयानं तसमरायघनत् इति कोपः लक्ष्मीवान्
नलः स्वपुरीं निबधपुरीं द्वाकगतः आव्यक्तिम्
॥११२॥ तावैक्य पैरसंगच्छन्त रणवलावरराक्षीतो
मंदो ॥ अतद्दयीजितादः सपुष्पकारादः पंदमावीर

॥१२३॥तीर्थैश्शोभितं॥ इक्ष्वाकुराज्ञः सरामः पद्मयोर
ध्यानगरं प्राप्तः तत्प्राप कथं तीर्थैश्शोभयोगोपो
गो शोभार्थं संयुक्स्य सः पुनः कथं॰ चतुरंगबलाचरान्वि
तः स्त्यश्वादि चतुरंगबलेन अवराभ्यां भरत
शत्रुघ्नाभ्यामाश्रितः सेवितः अवरजन्मत्वात् अनु
जाभ्यामित्यर्थः कथं॰ तदी अनए वाधिकह
पं: अदैवव्यवहारे शुहृदयं प्रशस्तं चिन्तमस्यास्ती
ति अदत्तहृदयो प्रशस्तसौमनस्यपर्यायहृतिः अया
त्रामिद्धिये ना घृतांगे कर्कचक्रो व्यवहारे कलिद्रुमे
इत्यनुप्रासनमाभरं जिता अदनाःपाशकायेन स्व

रा.नै.
१२६

136

श्रेपि घृष्यसत्वं नामृदिति भावः एवं सकमलपत्राद्यैः सटीक
पदं प्राच्छुन पुष्कारं पंकजे व्योम्नीति कोशः अप
नलघते नीर्थेशास्त्वा घ्र देवोपाध्यायोपाध्यायमात्रि
श्रु अवतारार्थिजुष्टाभ इत्यमरः उपाध्यायादि पौ
रजनसंगः चन्द्रंगवलान्वितः पुष्करदत्तत्वात् अ
वराः हंसीवलादयः नैष्वसहतंदी प्रमोदमाके म
वहृदयी पुष्करस्य पूतंवाकुरु सर्वज्ञो हं इन्दुकोऽहृषि
पुष्करोदत्तक्रीडां पुनस्तेनाकार्षीत् एतच्छ्रसपुराण
पदेन व्यज्यते काव्यप्रकाशे व्याख्यातम् पुष्कारे
राख्यादं क्रीडते सर्वार्थो धैसान पुष्कारेण प्राद्ं

अतत्कीडुतं यस्यस शत्रिवकृद्वीरीहि: जितञ्जयो दैर्य
स्यस शत्रिवकृद्वीहि: पदं राज्यमपहृतं आच्छिन्न प्रा
पतैष ध्रुत्यर्षः सन्नु होण:सत नलेतत्स्वग्रामं प्र
विलावितर क्रामत अनंतरं हृमयंतीमा हुस्तस्पी
नपारि वहीं ॥११३॥ आंगिरसाभीवि श्रेरभिषि को
देवर्दन्नन:॥ आधिराजं कार कर्षीद्वीरायी सीसं यु
नोव्याचकारा॥ ११४॥ आंगिरसेनि रामपदो
सहृदयन्तु वर्तते वाचि चैनरा स्याभिषेक संभारं
कल्पितसानि आंगिरसो बृहस्पति: तदाभेक्तार
हल्ये सर्वर्षयादिभिर्महर्षिभिः सिंहासनोपविष्टो

सा.नै. रामः ससीताउपयती र्थजलैः सर्वादिदेवत्त्ल्यमानोधि सटीक
१३७ राजंराजमर्थं इतिविभक्तगार्थेव्ययीभावः करान्कर्षीति
137 तच्छीलस्तस्मच्चकान् अराजिष्ट चकाशेर्लुङ्. रूपं
अत्रप्यनलपदे निषधस्यब्राह्मणादिभिः सर्वैः सम्भूय
मांगल्यसाधकाभिषेक सर्वाविपत्क तेनांविधित्समा
नैर्यथाविधिउत्तरभिषिक्तोऽस्तागत इवपुण्यश्लो
कत्वात् वस्थैः सूरैरपि दक्रमरायादिसंभारः श्रीत्या
धिराजकरानाहायदमयन्तीसंयुक्तो यचकान् वि
दिद्युते उपगीतिः॥१२४॥ कान्तो पंकषधमांगविद्व
ग्रांपंकर्षी नेत्रशति॥ष्टे पंचाहितीदापकादेव

सहायकल्पेन ॥ २२५ ॥ कामोयामिनि ॥ यदि कंदर्प
कल्पं मंगी न रक्षानंगत्वात् यदि वृत्तघ्नः छिन्नत्वं कल्पं
सहस्राद्यत्वादित्यस्य यदि चंडांशुस्ताहि नोष्णत्वं
कल्पनस्यात् नदाकूहास्तार्किकाइत्यव्यकल्पन
विकल्पेक्षुः ससंदेहालंकारोयम् नलपदेपि स
मानार्थीमिदं नल्यसौदर्य्यत्वात् आर्य्यावृत्तम् ॥
२२५ ॥ कपिकच्छूः प्रावृतां मित्राणामासरपाटीरः
॥ कल्पतरुर्दीनानां वनीपकानां स वीरसेवसुतः ॥
२२६ ॥ कपिकच्छूरिति ॥ मालारूपकेणाह प्रावृतां
कपिकच्छूः कंडूयावत् रामपदेप्याकृ मित्राणां

रा॰नै॰ पाटीरोमलयजस्त्व अास बभूवेत्यर्थ्येतिङ॰प्रतिरूप सटीक
१३८ कमव्ययंबोध्यं दीनानांयाचकानां कल्पतरुरिव
दानशौण्डत्वात् कथंभूतोरामः वीरसेनसुतः वी
138 रस्सन्निवार्त्तिनीसेनायस्यसः सचासौसुतश्च ना
ग्रहभेदे ध्वजेकेतुः पार्थिवेतनयेसुत इत्यमरो
क्तिः नलपक्षेऽपि इत्थंभूतोऽर्थोव्यवसातव्यः॥
११६॥ परस्परं तारत्वं रूपकंकाव्यप्रकाशे॥ लोके
वरसाः प्रणयकृतरि वर्ष्णीयं गुणो घरनी॥ पवमा
नजनानंगैषीकिरहषु हरिकोकरो हस्ये॥ ११७॥ लो
कंभूरणहति॥ रामपदे सद्यन्यनुवर्त्तते राज्यमकरो

नुलोकस्य प्राणो इति स्वैरणमुग्म प्राणक्षीलानेबोध्दा
दिकः इगुप धात्वात्कः कर्ष्यं प्राणः पुनः प्रणायकृ
त लोकान्स्वीरमति इति व्युत्पत्तिस्त्व प्रणायास्त
स्मी विस्त्रंभयाचप्रेमाणा इति त्वत्रीयाविष्णा सकृता
हित्तिक्रप्रेमकृत प्रणयवंशो तत्तीति उपपदसमासः
हरिवर्या स्यीवादयस्ते कांविसर्जनिकालेमध्येस
भगुरणवर्णनकृत तेनतिषांप्रेमकारकत्वंजात
पुनः कर्ष्यपवनानजनो हनूमान तदालिंगनकारी
स्पष्यजाताविति रोमानिः विस्पष्टाःस्वदेशांप्रातिह
यः हर्षाकामायेनसः शोकाद्विभाधेतिकपसमासंतः

रा॰नै॰ १२९ अपनलपदे हरिरेववर्य्यो येषांते हरिवर्य्याः परवेश सटीक
139 वास्तेषां उरूरेचरोऽग्रण्यकृत् प्रेमकृत् पवमानज
ना विप्रास्तदाश्लेषी भक्तमाहरिकायांतिगणायंति के
गे शब्दे हरिकावेमवाः विसृष्टं दानं हरिकं म्योयस्य
सः सृजा विसर्गे नपुंसके भावे क्तः विपूर्व उत्सर्जन
विसर्जने एताहक्करासाप्यंतलोकरोत् ॥ ११७ ॥ घट
दोहिन्योगावः फलपूर्णाद्रिपुतेवसुधा व्यसता वि॰ ७
नि पुरस्कसमाप्ति मत्का रणयप्रदानानि ॥ ११८ ॥ घ
टदोहिन्यसूते ॥ रामपदे रामेराज्यं प्रशासति गा
वो घटपूरकदोहाश्चासन् वसुधाफलसंपूर्णा वि

दिघुतेइतिभयंकतः व्यसनातिपातनादादीनि
पुष्कसंचंडालमापि स्पर्शकाघोरं वर्तं प्रयातानि इ
दमद्भुतमासीदिति भावः तास्मिन्ये चमातज्जना
श्लोविशिरास्सज्जातिस्पतिइति अर्थविश्वाधिभाक्तिं
परिणामसूतिमिहाभाष्यपरिभावा क्रत्ववर्तते
पूर्वतिः पदामिदम् इत्थमेवतलपतोपि अन्नुतोरु
सोव्यंगवः उपगीतिः ॥ ११८ ॥ कलशोद्भवादयस्तं
दिइद्ववोद्य वा समायत रावरण विमर्दतोषा श्र
लदम रांग्रारेणवक्तोत्रेः ॥ ११९ ॥ कलशोद्भवाद
यइति ॥ तं रामं दिहद्दवः कलशोद्भवादय त्रयश्चय

रा. जै. आयातास्त्वाकुशीघ्रं रामायआगत्यकलयाम्बभूवगस्मः सटीक
१४० रावणचूर्णीकरणतोषणः सलक्ष्मणं भूभारहरके
140 न्वानीतोषः आगेवन एडक्तो लङ्कः आदादिकः उप
सर्गादिविरमतं सलक्ष्मणंणमितिमेघनादस्याज
यत्वांचिविलक्ष्मणेनकृतं हतनामिति घृतयामासः
अपवनलपदे आतिशयात्यारावणोमहामोहे
घातमविघयानलस्यापि हतं तस्य पुराणश्लोक
दिहृदयपानगरत्यादेवः श्रीमद्भुतसमेतंनंकृतं पु
गेनहृदुत्तीत्यर्थः उपगीतिः ॥८८६॥ संवत्कोहिसं
यापेब्राह्मणवरदायकोराज्ञापापार्थिवस्यागर्भके

राजल्पादेशं श्रयछेत्ता ॥ २२० ॥ शंबूकेति ॥ शंबूकः

शूद्रतापसे इति मेदिनी शूद्रतापसहिंसया पितॄ

न्विप्र पुत्रवरदायकोऽस्मीं तदागत्य गर्भच्युतिचापा

र्थिवाराजपुत्र्यासीत्तया आजल्हादे आतवंत

व्यवहारे धुसंश्रयछेत्ता अपचलपदे गर्भगा

र्भवास गर्हामित्यमरो किः इत्थंतेच पदेषु पदैक

देशप्रयोगात्ता इति महाभाष्यं गर्भवासगर्हा

कोपत्यागरोपिदीपविनाश त्रातिर्वस्याः सात्व त्वका

कापातादुस्थात्सोदर्ग्वत्तादमवंतीराज्ञीतस्या

आदितिविशेषः शेषंसमानं ॥ २२१ ॥ कथंतरणामि

रा॰नै॰ २८२

नीतां पदांतरस्थानसेवनां साध्वीमृ॥ मुनिवरयोः कव्यां

धाम्नेन: समीपमागम्य लब्धार्थी:॥ २२॥ कव्यां

नीति॥ रामपदे रावणगृहे चिरस्थितां तां वाल्मी

केरंतेवासिनीं प्रयातां नीतां मुनिवरस्य धाम्नेन: स्थिरोविरे

पदांतरस्थानसेवितां कश्चिपदं प्रविश्यैव वाक्यैवं

विविधैः वाल्मीक्याश्रममार्यं मिथिलायां जनक

स्थानमिति शब्दभेदमात्रभेदात् स्थानांतरमि

ति प्रतीतिर्लोके भगवद्गुणकसाम्याज्जनकस्थानं

नामिति पारीणान्यम साध्वी पतिव्रतां लब्धार्थी:

समीपमागम्यासान्निवतां: अंतःसमीपे इति

सटीक

141

प्राक्कोपप्रोत्तं कविर्वल्मीकिप्रक्रयोसिरिव उ
न्तरालकारेण पुनर्लोकापवादभियाघुनंदनेन त्यक्ते
नत्यागाजितानुद्दित्विव्यस्यत्तेनद्युष्मे अपक
लपद्ये मुनिवरधोषाजा नूकरणादिजो यात्तां
साध्वींदमयंतीमिंदुः कथं पीडितापार्श्वगामिती
तिथितिर्णयादिसंश्रय छेदाय जातप्रासाद
नरस्यानसेवतां नव्यंगटहस्यात्दविहराय नत्र
नलेगतोसति कथं योषा समीपमागत्य दोर्ग
लभ्यजालेलघ्यापके बिताद्वेस्वर्णवर्षकरणात् ॥ ११
॥ समुद्रालवालीपातिदुकृदमयंतीवाणीविला

रा·नै·
१४२

142

त्वंम प्राणेशानुध्यानात्कालंव्यत्यक्रमीद्भूयः॥१२२॥स टी साहक
कुशलेति॥तत्राश्रमेकुशलवनामके९त्रतपसाहि
ताद्रमंकरोतिदमयंति तथाकुर्वतीदमयंती ता
मधात्कृपालयादस्याडिनीतिव घोत धातुपाठस्य
स्येवनिवेधात् काष्यं·आर्त्तादुःखिताःपतियुक्त
पतिहीनातत्वं अनुध्यानमकृणहे प्राणेशस्य
अनुपीस्याध्यानपदस्याःसा भूयःस्फीतंका
लंव्यतिक्रांतवती पृथिव्याकांतो हिद्वालद
निडीषु अपलपदे कल्याणवार्त्तासहिता
कुशलंतेममारित्रयां पतियुक्तदमयंतीराज्ञी भ

यः काले वकुलायती व्यत्यक्रामीत् कल्पं॰ प्रारोप

स्यकल्पान्तगृहो यस्याः सा अन्तध्यानमन्तगृहे सन्तु

लमालम्कौशलात् ॥१२२॥ यत्तेजुखार्चाके सौष्ठ

त्यादेरतीयतय ॥ सकलस्य स्फुरितो यामियं विवे

कावहमेतो ॥१२३॥ यत्तोष्विन्ति ॥ रामपदे स्फुरितो

या विवेकावहमैते वकुलो पाशासीत् तत्राप्र

मे विवेककारिणं आवहति करोतीत्यर्थः य

तो कस्यापावहति विदधात्यादधात्यपीति भद्द

मल्लकोशः श्रियं रामं मेने किं कृत्वा स्वस्याक्रा

यो प्रतिमायस्यतः पत्नीं विनाप्यन्यभावात् प्र

रा॰नै॰ त्रिककुत्तरचोप्युसीत्यमरः ७नः कथं सौशील्यादेरधीयं सटीक
१४३ ते सुशील्यादिगुणयुतां सीतां पुरोदेस्मरत ग्रा
धीगार्थदं ये प्राग्मित्रिकर्माणि पश्चो प्रकलप्य प्लुत्वा
143 इक्कस्मरणो नित्यमाधिपूर्वः अप्यनलपदे कार्के
जाया गुरोः प्लुहलन्त्यप्रत्ययः स्वस्या एव प्रजाय
स्यसत्तं योऽविदत्तरपरिग्रहाभावात् प्रकल्प्य प्लुत्वा
कलिधातू रलेकार्थः पोषपाप्रावत उपगीतिः ॥१२३॥
प्राचेत सात्तेन प्राप्तपदमारसा अपर्णा ॥ भद्रा
सन्ताप विष्टाही प्रामहा नेघपोगगासीत ॥१२४॥ प्रा
चेतसोति ॥ रामपदे सा सीता नेघशाप्रागासी

त गेशादे लुङ् प्राचेतसस्य वाल्मीकेस्वतेनसमाग
योध्यांयारामसमीपागता आर्तिनंदया ऋति:
सौत्रः आर्तिनं च ऋतीयाचेत्यमरः अत्रस्याला
पश्चाच्छपर्य्यास्तरस्सासिंहासनारूढांपालाल
मनैषीत् पुत्रीत्वात्मा गौः सहागतायद्वाघृष्णा
नद्वत्यर्थेः रसायाभुवश्चाप्यसरा आलिवतयस्याः
सा नाहद्धसीता पतिव्रता अहीश्रेमछिवत
हीयस्याः सा नदकवाऽकृष्यादिभिः नत्रस्यापि
न घसएवासीत् अद्भुतोरसः अपनलपदे सा
दमयंतीतिघशात्लकीर्तिमेवागासीत् अहर्ष

रा०नै० चेतो येषां ते प्रचेतसो विप्राः पराशरादयः प्रचेतसा सटीक
१४४ मिदं प्रार्थितं समर्पितं रूपा यथैव प्राग्प्रसज्यापाप्राप्प
144 तिका रसातलाम्भंगायादीनामाश्रयपरायणस्य:सा
श्रितसेवायां राज्ञा सह सिंहासनोपविष्टा हि
तिप्राप्तेन इन्द्रलोकपालैर्महाप्रजा यस्याः सा प्र
ययश्लोकत्वात् महाप्रजायाघन्यैकविधान
वेदशास्त्रपारीणत्वात् प्रचेतसत्वं विप्राणामेव
श्रीमद्भागवतमवधारितम् १२४
तस्मादिति रामपद्ये न
लएवत् सोमकतीर्थगतः आग्निहोत्रसहितः त्वकु

सोमहव उपासितामिति तत्पुरुषः रामो विरक्तस्ती
र्यंगोप्रतरारव्यांसरस्वंतर्गतिंगतः क र्यंतनदेकुकु
क्षावत्याधिकृत्यस्ताश्वनाः कुश्चलवस्याहितात्प्रात
प्त्रायेनसः विगता शोधायस्मात् दुर्वासः श्राप
भीत्या अनकत्वात् अगाश्चिन्नेव उत्कंठितमान
सः स्वगत इति सार्वविभक्तिकस्तासिः सत्वात् श्रार
ण्यागतात्कौदत्तोलाति अन्नुगन्हातातिसवलः
पुनः श्रुंयागमतं हरिणांसमूहेनहारेणपौरेण
पौरसमूहेनच त्वांविनामारिष्याम इति श्राप्तिः
समागतः भूत्वा योध्यासीत अप्यनलपदे

रा॰नै॰ सानलः अग्निहोत्रएव नलोमः हारिणापौरेणासमा सटीक
१४५ गतः सनल आधीत् हरे रथं भक्तिभारः जात
पेद्यैकत्वम् वै सवसम्मूहेन पौरेण पौरसमूहे
न प्रेतात्राक्सिमागतः संगतः संध्यासोनलः पंडि
तोनलः स्थितः पुनस्तीर्थे वलिद्धवं गतः कप्यभ्रतः
ततात्पदव्यस्तस्मतः तेषुतेषुस्थानेषु स्वकृता
स्तास्ताः पार्थिवान्यस्तायतनः तिषयपुर्व्याममि
द्धसेनं रचयन्नभ्यगात्विद्वपत् अमृतः अवोध
रूपताविप्रोयेपरे ब्रह्मणिसच्चिदानंदरूपे उत्कं
ठितं मानसं यस्य सः अदसस्तादविप्रकाषे इतिमतो

स्मायायाधुक्तत्वात् अयदसो सुखाविर्विसज्जमप्यविः
त्नासिः तत्रेष्वेतितासिलादेशः विभक्तित्वप्रागदृशी
यत्वात् त्रिष्टुप्जगत्योरुपजातिः २२५
अवरजोपीः
ति रामपदे कष्ट अवरजोपि त्रिदिवौजेगामिचुं
रामेतज्जहौ सरस्जलमवगाह्यपरंपदंवैष्णवमप्य
गात् प्रायसंदेहः अग्रत्वजोपिआयायोध्यासार
वं जलमवगाह्यपरंपदंविमानस्थोगमत् अपि
मवगाह्यापा केवलंसरामेष्वभावित्रासीयपराः
शरीरिणोवाविविशिवे कर्मकर्तरिलिट् शिवेःत्र

शा॰नै॰ शिष्यत स्थपनलपदे तन्नलपालनजन्य प्रेमाणा कृष्णन सटीक

१४६ वृषलोपि मनसा स्वर्ग जिगमिषुस्तं नजहो मनसैत्या

घ्नाहार्य्य सनल: प्रियपासह कंप्रलद्रवमवगा नि पृ॰ ३

रस्त रवांतरं प्रलालानंद प्रविष्य वैकुंठमगमत् केव

लं सनलो यथासाभवि पयाशिष्यत स्त्र घापियद्ड

पारव्यानस्त्रवणात्सकी र्तीर्णपिकं व्यते इतिभाव:

द्रुतविलावित वृत्तम् कोप्रलालात्मा निलौकेषु रामने

सर्वनाम्नीच पावकेचम द्रूरेच रुखप्रीर्ष जले

भुव मिति विश्व: शेषप्राग्वत् पर्यंतिगप्रकार:

शाब्दप्रलरूपभावचुरणारविंदस्मरणरूपमंगल

च्यतालीति मंगलादीति मंगलम् ध्याति मंगलांता
ति ध्यास्त्वा सिस्सुखदातिभवं नीतिमहाभाष्ये ॥ १२०
॥ इति श्री हरिदत्तसूरिकृते महाकाव्ये राघवनैषधी
ये प्रथमः सर्गः ॥ ० ॥ कृपो द्रुसेनौ गुरुपत्तो वादि
र्थो ज्येष्ठैतदीयांगभवौ डरस्थौ ॥ श्रीरामचंद्रस्य
नलस्य वृत्तां विडंबयंतौ नघराम शिष्याम् ॥ १ ॥
क्रमेणपुण्याकरमुखपद्मं विभ्रांतिमत्संदपसमृ
द्धिहार्त ॥ सिंजानमंजीरवरांगनाभिर्विजह्रतुः स्वो
पवनेषु ताराघववत् ॥ २ ॥ वसंतवर्णनम् ॥ अमद्रुम
रसंचयाक्रांतपुरंदरं से विनुं मनोहराविकूजितैः

न.नै. पटहवाद्यमातेनिरे पिकास्मधुरकूजितैररिवा वितेनेति सटीक
१४७ रेताः किन्तां मनः प्रणयकारकं परमं गानं तस्तु ह्वान
147 रक्षिताः ३ भ्रमद्भ्रमरेति वसन्तवर्णनमाह भ्रमा
क न्नपद्मवसन्तेस मागते भ्रमद्भ्रमरसम्भ्रमहावि
प्रियः कूजितैः सोवितन्तं पटहवाद्यं चक्रुरिव उ
त्प्रेक्षालंकारो व्यंग्यः वस्तुनालंकारोव्यंज्यते
यत्तद्वादिप्राब्दान्तमभवांति पिकान्यापितं सोवितुं
मधुरगानं चाक्रिरे इवा ॥३॥ प्रयेमातिमतां वरे
प्रणयभंगमे तापहिनीकरुणवधमगं पतीविर
हवाहदग्धायादि ॥ कन्तांतन्तागरान्तिापिमंबारि

वान्नुरीकास्तितेजगाविवरुन्तबकुलादिरसाराट
पिकोमाधवे॥ ४ ॥काञ्चित्सखीमानवती
प्रत्याह॥श्रयेद्द्रुति॥कोमलामंत्ररोऽव्ययम्
॥माधवेवैशाखेरुन्तबकुलान्सखिवृत्वांशीघ्र
यातो॥नरोतिकोमति मतंगदाहव्यथाक्रांता
सि॥श्रयाणयभंगेतयादिमादिष्यासिकाचान्नरीभ
विष्ठी॥सर्वपान्मातंगोपायोदितिश्रुतिः श्रय
पुत्रमेदा॥४॥मरंदांतिवहुलोप्तिंकुसुमवृंदम्बुद्धांते
वकुलात्किसलयाण्डलिः परिवर्तविलसिततेः
॥निशाकरकरामृतैर्बकुलकामामादीपयन्त्यां

सा॰नै॰ १४८ 148

विरहिणां मनोविलुंठिता जडी कारकः ॥ ५ ॥ मरंदे

ति ॥ समासोक्तिरलंकारः वल्लीनां तिरूपायास्त्री

वला त्विकि पल्लयांगुलिः सपरिवर्तनैर्बगारिणिका

वत् मनोविलुंठिता इति लुंठ्यतीघाते मन

सो विलुंठितं यत्नोघातेऽयैस्ते इति वदुव्रीहिः पो

षं स्पष्ट पृथ्वी छंदोत्र ॥ ५ ॥ पलाशानां प्रियार

हां पलाशशाखिनो पगुः खरैर्ते ... र्गर्ह्यपज

मस्मृतिवासिनंदमः ॥ ६ ॥ पलाशानामिति

॥ प्रियारहंतित्यजंतीति प्रियारहः तेषां प्रिया

रहां सत्यागे वादिकः पलाशशाखिनः कौ

मौ

रेव

ण पत्रां बिरहिण्यां यथुः पलाशश्चांतीतिव्युत्प
त्या पलाशमांस पलाशमांशि यामीत्यमरः पादादि
यमकं शब्दालंकारः कपारीत्या खवैरैस्वैवी
वा किंशुकोपलाशपर्णो यत्तोप्नतिवाससेतु यस
त्तमचीकारन दामंयानकोहितैत्रिशुइत्यमरः
ग्रमापापिकावह्नाम ॥६॥ हिरण्मयान पत्रतांस
कर्णिकार श्रागतः ॥ वसंत भूपतेः रुहस्मर
नकोपनाम्रिय ॥७॥ हिरण्मयीतिनि ॥ कर्णि
कारस्यपीतवर्णत्वात वसंतराजसेवायैव
र्णच्छत्रतांसमागतः स्मरांतकांगनाः श्रासहस्त्रानि

लक्ष्मीप्रियइतिवा = पं० ८ कोऽङ्कः पं० १०

रा.नै. तायामागवतेवरीतानास्तासांप्रियःप्राणस्तुघन सटीक
१४६ कार्शिकारोपितस्या स्तनुराज्ञोशिशिरेपिप्राग्व
त्॥७॥सौगंध्यस्थलकमलंवभारस्मरिप्राच्युष्णी
149 दिष्टाइवदालुत्रामकाषीत्॥तोद्रोपिदितिपाति
भागयगंधजोघीस्याक्रीडेहारिरागइशान्तदाघुकूदे
॥८॥सौकध्यामितिः।स्थलकमलंपाटलापुष्पं
सौरभ्यातिशयंदधात् वसंतेदिशादिङ्नाय्यो
समीपेस्वकीयपदानंप्रौडत्वामिवाकार्षीत् सर
मासोकिरलंकारोदिशास्फतिस्त्रीलिंगत्वाच्छ्रवदस्य
परिमलोनावासीत् किंतु विटइवदिग्याषितेसौ

रम्यमस्तत तद्वापिमध्योत्थाक्रीडेखोद्याने राजाहंग
घजोखीमटगहशामहच्छकुर्देचिक्रीडे महाधिरणीवृत्त
मेवु ॥ ८ ॥ चंडांश्यो: खराकैरंशै: प्रतप्यमाना: शुष्यंति
प्रकटितदोर्वलीकनद्य: ॥ इत्थं हि स्वहृदि विचार्य
जन्हुकन्यां वर्वर्त्तिनदवाधिहैमतो निवार्यतु ॥ ९
॥ चंडांश्योर्हितामित्र ॥ जन्हुकन्या हैमन इत्यवर्वा वर्वर्त्ति
न वृधेर्यड्लुडीनाच्छाडिन्तूपम् किन्तु दुर्वलनद्य:
शोषितारविताषेन महत्त्वरी वृध्या नेदाऽस्तु
लासोमममाविष्यतीति उत्प्रेक्षालंकार: ॥ ९
॥ त्रायाते यदि माधिनीयरसी जनीधंवस्तत्वं

विवकत एव तर्हि लोके॥ नैश्चयं मे मधुरिति सम्यग्भ्रमरिस
श्यन्मेयार्के विलसति पुत्रमेव गोपाम्॥ १० ॥ व्या
याज्ञत इति॥ जीयसीर्व्युभ्भसितो जनतोयं अमेः सन्न
तारिक्रिप मधुर्विचारयामास हेमंतशिशिरयो
र्गोधूम प्रभावात्त्वाधितो जनः यदि मत्वापि
त्तत्याज्ञहीघान्तं मम गत इत्यंभेव स्यैस्वर्यै वि
लसति गोपां राज्ञामिदमेव पुत्रं विकचते
श्वकटे भवति अभोः तत्प्रत्वेन पुत्रामीति मधु
र्वचीकरत्॥ १० ॥ उद्धासो नव भवति ज्ञाश्रतौ
दलांद्धार्व सवादपि परिहृत्यं नित्यंत॥ चास्म

तांदिनान्तिकरांकिमेतत्हृदीसाम्यान्त्वैः प्रकटित
तीर्दुत्तिंव्यधत ॥ ११ ॥ उल्लास इति ॥ नवयांजाः
आउल्लासः प्रीतिर्भवति उस्सत्वादपिप्राक्
परिहृयते एतद्दिनकीर्तिको ब्रह्मा प्रकटितांतदः
साम्यादिवारार्थाव्यधत्तेत्यर्थः प्रकटितां
तंदसाम्यंयत्रः सोनुष्यामीति ॥ १२ ॥ मानुष्यं
विलासितमेवम पृच्छति प्राहुः ध्यायादिकंयमा
ति श्रावतां म ॥ मत्वं दपहृत्वां विधातन्ब षस्हरत्वय्य
प्राद्रिः स्वित्तहृत्स्वकन्मूवचेत्रः ॥ १३ ॥ इतिवसंतव
र्णनं ॥ मानुष्यामीति ॥ मप्पृच्छति उदितेस

ना॰नै॰ १५१ ति वीगतीत्यत्र इकारोपि धात्वंतरं प्रश्लिष्यते न सटीक
नः कउरस्सर्वेउदयवावीगत्यर्थः प्राप्यउरस्सर्वाउ
दयार्थाभिधायका इतिमहमल्लकोशः यदि र
मानुषक्रियामात्रं मायिमकरेः प्राडुः ष्यात्
स्फुरेत् नहिं समाधिवंकुतः इदमाकलय्यैव
प्रत्निहोत्रारंभप्रभृत्वं यजनादिक्रिया प्रारभ्यतेम
धुर्यैव प्रासीत ततो व्यतिरिक्तां जातमनुष्य
प्रातिप्रायतस्यकारकामिति तस्येदमित्यर्
स्वतः स्वयमेवसंभवात् प्रारण्यानहतपः प्र
भावात् ११ नवमालिका नवमालिका व्यंजा

151

तैर्ड्डः हृतवीजना तपस्यागमेव रत्नाधिकाऽजर
तितस्मरानलप्ततापिता ॥ १२॥ ग्रीष्मवर्णनमाह नव
वमालिकेति नवमालिका पुष्पैर्नवा मालिका
यस्याः सा वधूर्नैर्मुहुर्वारं वारं हृतवीजना व
रत्नाधिका तपेग्रीष्मे आगते साति स्मरानलप्त
पिता कामाग्नितापिता नाज्ञातितवभव श्व
निदाहवशात् ग्रीष्मे स्त्रीणां मतंगवाधा हृस
तीयतः ॥ १२॥ दर्पेदार्षेति देत्य एव कातिचित्को
धितकलाभाभिवादमतोमः इवायामिंडुराधि
कं जगामश्रयो हेमन्तः । गमने जक्तपासिव्यतीतम्

दरं मवेति नूतं रविर्ग्रीष्मे भीष्मकरैर्विशोषयति किं क्रो
धाज्जगमायत्तः ॥ १३ ॥ दर्पौ इति ॥ दर्पितदैत्य इव
मत्तः कातीचित् कलाः प्राप्य वा हैमन्तो हेमंतग्र
कापोजाड्यप्रायो विधुरयं नपसि मत्तेजो व्यव
नष्कलाप्यायामास लघुरवि रितिमत्वा ग्रीष्म
क्रो धाज्जगति व्याघतो दीर्घ इव भीष्मैः करैर्वि
शोषयति नूनम् उत्प्रेक्षालंकारः गर्ह्यलविक्री
डितं छन्दम् ॥ १३ ॥ वार्षेण्यपंकिल जलैतपरीद्ध
तीकांत शोजनव्यतिकरव्यतिमज्जनताक्का ॥
श्वासत्वाचि त्रामिह नुच्छजनोपि राजसंमान

मीषदाघिगम्यसत्तांमिहंति॥ १४ ॥ स्त्रपव
र्तिव र्णितस्माह॥ वार्षरोति॥ जेनव्याति
कर व्याति मञ्जुलोत्का त्वार्षेरापंकिलजलेलप
रौ ह्रतीकानघस्मासन इहविभ्रंत हेछजनो
पिईयद्गज संभानसाधिगम्यसत्तांविहंतिपी
डयाति जासितिष्र हरयोतिकर्म्मरिायच्छीवि
घातादिछिीयानभवति वसंतानिलकाव्हत
म॥ १४॥ वासां सुहरमापिकर्षकिम्हरि सौरव्यं
वीर्मुच्यता रासीवुरंबुधयत्तदनीम॥ पव
त्वापिघघुरम्हरिमहाजनो पिस्वंतेववर्णयुति

रा.नै. सर्गनिसर्ग एव सः॥१५॥ वारामिति॥ तदानीमंबुधराः॥ सटीक

१५३ कर्षकमपि सौख्यं वा स्वल्पं प्रचुरं प्राप्तुमिति मुच्यमाणि ना

रसिकः तज्जगर्जुः स्म प्राव्रु अतो हालादेर्हीव्रिवि

153 कल्पः यच्चापि प्रचुरधनो राजादिः सनेवव वर्ण

यति एष सर्गनिसर्ग एव दस्यार्थस्य स्वभाव एव सर

ग्गपि हरिद्विकैवं किंच मरः अतः अपरीतितपो न प्रचुर

स्त्यंच वसन्ततिलकावृत्त॥१५॥ छपास्तोकैरण

धाराजलधरपटली व्याप्तकालेत्सद्दत्तानाद्यसौरव्या

तीपूर्णामावच्च धतमधुरं चातकाश्वांतकाले॥ पैपु

त्राणोवाचयौवावहुरसभरितानादीनदैत्वस्यपी

इत्यत्रैः पुष्पैः फलैश्चप्रकाटैन्नाविभवाश्चाम्रपाल
प्रा संपन्न ॥ ९६ ॥ पुष्पाराम इति ॥ जल धर पटलीच्छ
न्नकाले कराणि धामानां विकाः पुष्पाघनादिभिराः
स्रुत तत्कालेतरणानैरंतर्यैणागवाधिकाद
धीरिक्तिकालाभीलायास्संतभवति इति व्यज्यते
मदूराः सोरम्यात् नाद्यव्या धनुर्विश्वः मधुरफला
स्पानन्य वा चानवैसस्पंनकायवकानानस्वि ज्ञेला:
वन गोभिर्जलैश्चारण्यकारिकाणि :पालयन्तीति
यास्संपत्पापात्राप्येवी रसवाकुल्यहूरसान्तु प्री
वलानादैन्यं व्यपोहन निराशस्यान्नजीविकावा

रा॰नै॰ कुल्माषान् भूरिपलाशप्रमुक फलष्वयादिभाक पृथ्वी सटीक
१५४ विशेषणानि स्रग्धरावृत्तम् ॥२६॥ अथ यमाख्य
र्णनं ॥ हिमोपमा वारिधराः शारदा नूत्नो
कदम्बनतमराणावभूवुः प्रविजृम्भितं प्रेपरमोपिप्र
मत्यां या ग्रामपारावारि भान्ति लोके ॥ २७॥ हिमो
पमाः निर्जलाः शारदाः अल्पदानसमेत्या नव
भूवुः वितस्थे वितीय प्याम न्यापिदानमास्तले
केऽपारांपाराब्धांवारि भान्ति तथा त्रिष्टुप्जगत्योरु
पजातिः ॥२७॥ अथ हेमन्तवर्णनम् ॥ प्रचं
डुहिम वर्षिराज्यकमालनीकाचिंविंभ्र यापन्व
154

लव्यतिकरछदात्वरतनूत्विचेलांब्बरव्र॥गतिं
नतुम्भत्तांतरप्रकटव्यन्नूरणांनिःस्वनांहिमायु
द्दुलर्गुराणीहिमजलैर्न्दभिःसस्मरे॥१८॥प्रच
डति॥फलव्यतिकरेण छदयतिजीवयांतिस
वातितिन्तानापिनक्तीकुर्वन् प्रचंडहिमवर्ष
णात्कमलिनीकांचिंप्रशायत कर्षहितानाम
गोपांकुर्वन् निर्भिन्नत्वंप्रकटयन् हिमागमस्य
नुरित्यत्रसमासेप्ययंप्रकृतिभावइति हिमजा
लमात्रेणात्वामिगुरणवान्स्मृतवती पृथ्वीछंदः
॥१८॥अथशीशिरवर्णनं॥प्रसरदशावर

शा.नै.
१५५

155

मो मारुतो वाति त्वत्संगी वर युवतिजनानां मोषयन्वं

दधानः ॥ तपांसि परत्र पांसि त्वं जयत्वाम्मिन्द्रस्याणी

धीर भूतिसयत्र प्रोदगाङ्गातिथि पथं ष्ठः ॥ १८ ॥ इति

सर्वनिर्वर्णितम् ॥ अथ घेराति ॥ यत्र वरत्तो त्वत्संगव

रयुवतिजनानामधरखंडनागाठप्रेम्णा रागेनुर

गेमाकर्षे स्मृतिविश्व: क्षोपपत्यं जारकर्म्म

दधानहृवमारुतो वाति पूर्वं वाति कथंभूतः वैर

त्वधर्म्मिन्दस्यानपासिमाघेपरत्रपांसि प्रातेः

स्नातंगायत्रीजपपदानहृवनादीनि विघ्नराणि को

निव्यंजयत प्रकटीकुर्वन् एको हिमाद्रौ तदाप

सटीक

लाविनः श्रियंगुर्भवतिव्हलोनात्येनाहिमस्यारीर्गव्वा
ने इत्यवधायाह भात्रियंगुराती भादीनो
शत्रंतः भात्रियंगुरेवयास्मिन् साश्रीशिर इति
वसरुः प्रोदमात् म्रजंमित्र राजकुमारछये
भुवंप्रासाति वारणिमकार्ये घन: कविवरत्र
यटकास्यानो मनप्रयोग: प्रार्थवी देवेडे.
इत्यवसीयत्तां पंडितैः उत्कांहिभाष्येत्सीये
घनाये इहहितत्का लिकाराज्ञांक्रियास्तिष तां
मयरास्विकारणामीतिनस्पु: पर्वता: म्रवहन
घष्यतिउदाहरणाति प्रयुक्तानिभवावता वि

रा. नै. स्तरमियानवक्रूता मस्माभिः॥ इतिसूर्वर्तृवर्णनम्॥ १९॥ सटीक
१५६ गर्गर्षिवंशार्तिलकोजयशंकरारव्योऽन्यानि विंदाग्रण
156 यकृन्नस्तुकवी दूमान्यः॥ अग्रधर्मान्भिव गतिरग तिप
र यरागोम्हधर्म्मोपदेशानपटुनीयवाधर्म्मासीत्॥ र.
तत्सूनुहरिदत्तइत्यमलधीः श्रीमत्करणी द्रादिनं
भाष्येपाटवतः पृथ्वामाधिगतः पूछंदाधितीना
धः॥ साहित्यार्णवमन्यतेक

गर्गवीत्यादिपद्यानि स्पष्टा
र्थानि प्राज्ञा हता: सूक्ष्मातिक्रमहिंसयो: प्राज्ञम
देवमतिक्रमणममता हंसपक्षेरक्ति प्राज्ञा हता इति प्र

कर्थमसरणाः अकथैरणाममसां येषांम माश्चिता लामार्थे
दूरगता इति महाकाव्यं॥ काव्यस्य शुभाचार्य्यस्य सका
व्यं प्रशस्त काव्यं तदलकाव्यं स्तात्पक दुवर्णिते॥ अरहलो
एयत्॥ अत एव परममञ्जूत्कृष्ट इति भावः समजीघटत
॥ तिरमास्तीत्॥ एतावद्दूषणमत्रत्रेयं॥ इति श्रीसूहरि
रिदत्तकृते माघवैनैषधीये महाकाव्ये द्वितीयः स
र्गः समाप्तः॥ शुभमस्तु॥ सं० ८२ माघशु १८ संपूर्णं

१२८

152

इति

श्रीसूरिहरिदत्तकृते राघवनैषधीये महाका

व्ये सर्गः समाप्तः